Preface.

Twelve years of continuous study, they say, is necessary for a thorough knowledge of Sanskrit Grammar. But in our Universities Sanskrit Grammar generally begins to be read in Class VI, and the students practically bid farewell to it as soon as they have finished their secondary education. Again the time and devotion they can allot for Sanskrit during this period is too little. So the College students are, almost as a rule, found awfully deficient in Sanskrit Grammar and quite unfit for handling the texts prescribed for them. The market is overflooded, so to say, with books on Sanskrit Grammar, Composition and Translation. But some are two voluminous to scare away most, others are more or less incomplete. With a view to help the College students in acquiring a practical knowledge of Sanskrit Grammar within the short time at their disposal, I venture to publish these few pages, originally meant for class notes, in the form of a book. I have dealt with the most important topics of grammar, avoiding as far as possible the intricate and rare points. As the book is exclusively meant for College Students elaborate declensions

and conjugations have not been given. I have tried to make the book attractive as far as I could. My labours will be amply rewarded if the book be found helpful to those for whom it is intended.

B. N. College, *Patna.* } S. N. BHATTACHARYA.

CONTENTS.

Ram Deo Tripathi
II 253
G. B. B. College,
Muzaffarpur.

CORRIGENDA

[Students are advised to read the book after making the following corrections :—]

Page	Line	Incorrect	Correct
1	8	ठ च	ठ थ च
3	9	Stem)	Stem).
5	21	सन्ध्यौ	सन्ध्यौ
6	12	,,	,,
,,	13	एक	एको
,,	25	सन्ध्यौ	सन्धौ
7	10	आर	आर्
8	11	भुक्त्वै	भुक्त्यै
,,	,,	भुक्त्वायोदन,	भुक्त्यायोदनः
9	18	अनाङ	अनाङ्
10	12	गायन्नयाति	गायन्नायाति
,,	23	षड्विद्वांसः	षड्विद्वांसः
12	7	—म	—म्
,,	17	मथ	म्
,,	22	मुनेच्छात्रः	मुनेश्छात्रः
13	7	अ	अः
17	19	मूर्द्धजः	मूर्द्धजः
36	1	a compound	a तत्पुरुष compound
,,	17	विश	विश्

Page	Line	Incorrect	Correct
38	5	सुभ्रु	सुभ्रूः
,,	7	सुभ्रूः	सुभ्रु
48	15	कस्मिँश्चित्	कस्मिंश्चित्
56	12	सुन्दर	सुन्दरं
61	25	अद्रव्य।	अद्रव्य-
62	1	एकारात्त	एकारान्त
70	11	ति=	ति—
71	23	इत्	इत्ऽ
73	17	क	ऋ
80	9,14	क्र	क्त
83	5	अद्न्	अद्न्
,,	22	स्यत्	स्यतृ
84	21	द्रष्टम्	द्रष्टुम्
86	15	उं	उ
87	11	अन्	अन
94	14	follow	follow,
95	8	follows	follows,
97	15	कसु	क्वसु
,,	18	क्रुवतु	क्तवतु
98	18	ढ-इत्	ट-इत्
105	11	another,	another
106	15	gross	grass
119	8	गुरोरत्तर्धत्ते	गुरोरन्तर्धत्ते
122	1	स्तोकाल्य	स्तोकाल्प
126	22	शानक्वच्सु	शानच्, क्वसु

Page	Line	Incorrect	Correct
128	14	गङ्ग्यां	गङ्गायां
130	6	वक्तूषु	वक्तृषु
,,	9	सप्तम्यी पञ्चमौ	सप्तमी पञ्चम्यौ
137	10	ending	ending in
140	17	षष्ट्यन्त,	षष्ठ्यन्त
142	11	देशीनै	देशिनै
150	16	a समास	a तत्पुरुष समास
153	18	woed	word
159	5	यस्यः	सस्य सः
,,	20	of बहुव्रहि	of a बहुव्रीहि
162	13	Missible	missile
169	2	त्यदानोनि	त्यदादीनि
,,	6	पुंनपंसकतो	पुंनपुंसकतो
170	23	नदीगोदावरीभ्यम्	नदीगोदावरीभ्याम्
172	11	of mountain	of a mountain
,,	22	आप	आप्
173	1	पूत्रः	पुत्रः
,,	3	अरुद	अरुद्
,,	12	सतीर्थः	सतीर्थ्यः
,,	15	दृश् । वतुषु	दृश्वतुषु
179	11	गमिष्यमि	गमिष्यामि
181	16	आवप्—	अवाप्—
185	22	applicable	not applicable
186	18	व्याददति	व्याददाति
187	12	कृ	कृ्

Page	Line	Incorrect	Correct
187	23	शप् उपलभ्यने	शप उपलम्भने
188	13	कृष्णाय	कृष्णाय
191	17	शास्ये	शास्त्रे
,,	20	अर्थात्	अर्थान्
192	,,	सेनिकः	सैनिकः
193	23	विमत्य	विमत्य्
202	8	भाषयते	भापयते
,,	13	becomes,	becomes
209	11	विद्यायते	विद्वायते
213	24	उयत	उष्यते

PRACTICAL

SANSKRIT GRAMMAR

INTRODUCTORY

संज्ञा

Technical names used in Grammar.

1. अ इ उ ण्।१। ऋ ऌ क्।२। ए ओ ङ्।३। ऐ औ च्।४। ह य व र ट्।५। ल ण्।६। ञ म ङ ण न म्।७। झ भ ञ्।८। घ ढ ध ष्।९। ज ब ग ड द श्।१०। ख फ छ ठ च ट त व्।११। क प य्।१२। श ष स र्।१३। ह ल्।१४।

In the above arrangement of alphabets special grammatical names have been given to *forty-one* groups of letters. Thus, by **अण्** one is to understand the vowels **अ इ** and **उ**, by **अच्**, **अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ**, *i. e.*, all the vowels, by **झष्**, **झ भ घ ढ ध**, and so on. The **हलन्त** letter at the end of each group is to be excluded while counting the letters of a group. Note that no long vowel **(दीर्घस्वर)** occurs in the above list, but they are taken to be included in their corresponding short vowels. So **अण्** really stands for **अ आ इ ई उ ऊ**, and so on.

The forty-one names are :—

अण् एङ् षञ् छव् अट्। झष् भष्। अक् इक् उक्। अण् इण् यण्। अम् यम् ङम्। अच् हच् एच् ऐच्। यय् मय् झय् खय्। यर् झर् खर् चर् शर्। अश् हश् वश् झश् जश् वश्। अल् हल् वल् रल् झल् शल्।

2\. (*a*) The letters अ and आ are said to be सवर्ण (similar), so also इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ, ऌ-ॡ।

(*b*) 'कु' is the name for क ख ग घ ङ (कवर्ग), similarly 'चु' is the name for चवर्ग, 'टु' for टवर्ग, 'तु' for तवर्ग and 'पु' for पवर्ग।

(*c*) The letters beginning from क and ending with म (both inclusive), read in the ordinary way, are called स्पर्शवर्ण।

(*d*) The first and second letters of each वर्ग and शषस are called अघोष वर्ण। The rest are called घोषवद्वर्ण।

3\. वृद्धिः आत्-ऐच्।

(आत् stander for आ; similarly अत् for अ and so on) आ, ऐ, औ and आर् are called वृद्धि, *i. e.*, when अ is replaced by आ, इ and ई, by ऐ, उ and ऊ, by औ, and ऋ by आर्, they are said to have undergone वृद्धि।

4\. अत्-एङ् गुणः।

अर्, ए and ओ are called गुण, *i. e.*, when ऋ is replaced by अर्, इ and ई by ए, and उ and

ऊ by ओ, they are said to have undergone गुण ।

5. सुप्-तिङ्-अन्तं पदम् ।

A base (प्रकृति) with a सुप् suffix (सु, औ, जस etc.) or a तिङ् suffix (तिप्, तस्, झि etc.) is called a पद ।

N. B.—प्रत्यय विधौ उद्देश्यपदं प्रकृतिः उच्यते ।

That to which a प्रत्यय or a विभक्ति is added is called प्रकृति (base, stem) प्रकृतिः द्विधा—धातुः प्रातिपदिकम् च । भू, पध, कृ etc., are धातु (roots).

अर्थवत्-अधातुर्-अप्रत्ययः प्रातिपदिकम्—

A word having a meaning, but which is not a root, nor a suffix is called a प्रातिपदिक; *e. g.*, देव ।

न अपदं शास्त्रे युञ्जीत—That which is not a पद should not be used in a sentence. Hence, a base without a suitable विभक्ति cannot be used. So स पुस्तक पठति is incorrect, it should be स पुस्तकं पठति ।

It should be noted that though indeclinables (अव्ययs) have apparently no विभक्ति, yet they are supposed to have their विभक्तिs understood.

प्रादयः

प्र परा अप सम् अनु अव निर् (निस्) दुर् (दुस्) अभि वि अधि सु उत् अति नि प्रति परि अपि उप आङ् — these twenty are called निपात, when they do not mean a *thing*, *e. g.*, प्रतनु, अभिनव।

(*a*) उपसर्गाः क्रियायोगे।*

प्र etc., are called उपसर्ग when they are prefixed to verbs, *e. g.*, प्रणमति, परिषिञ्चति।

7. अचः अन्त्यादि टिः।

The letters beginning with the last vowel of a word is called टि, *e. g.* the portion आम् of the word आताम् is called टि।

8. अलः अन्त्यात् पूर्व उपधा।

The last but one letter of a word is called उपधा। *e. g.*, ध् of उपधा।

9. यूस्त्र्याख्यौ नदी। (ई-ऊ-स्त्री-आख्यौ नदी) यू=ई+ऊ

Feminine bases ending in ई and ऊ are called नदी।

10. इक् यणः सम्प्रसारणम्।

Substitution of इ उ ऋ ऌ respectively for य व र ल is called सम्प्रसारण।

---

* उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥
क्वचिद्बिनत्ति धात्वर्थं क्वचित्तमनुवर्त्तते।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा॥

CHAPTER II.

सन्धि

Conjunction.

सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।
समासेऽपि च नित्यः स्यात् स चान्यत्र विभाषितः ॥

सन्धि is compulsory (*i*) between the parts of a single word, *e. g.* ने + अनम् = नयनम्, (*ii*) between an उपसर्ग and a verb, *e. g.*, अनु + एति = अन्वेति, (*iii*) between the members of a compound, *e. g.*, नित्य + आनन्दः = नित्यानन्दः ; in all other cases सन्धि is optional, *e. g.*, हसन् आयाति or हसन्नायाति—both these forms are correct ; but the forms अनु अगच्छत्, शिव इन्द्रौ are incorrect, they should always be अन्वगच्छत्, शिवेन्द्रौ ।

Also note that सन्धि is compulsory in a foot of a verse.

Section 1.

स्वरसन्धिः

Conjunction of vowels.

1. अकः सवर्णे दीर्घः ।

अ-इ-उ-ऋ-ऌ वर्णानां सवर्णैः (अ-इ-उ ऋ-ऌ वर्णैः) सह सन्ध्यौ सजातीयः एकः दीर्घ स्वरः जायते ।

When अ or आ is followed by अ or आ,
इ or ई is followed by इ or ई,

उ or ऊ is followed by उ or ऊ,

ऋ is followed by ऋ,

the two together become one long vowel.

e. g. शश + अङ्क = शशाङ्क, अत्र + आसीत् = अत्रासीत्

दया + अर्णव = दयार्णव, विद्या + आलय = विद्यालय

अति + इव = अतीव, अधि + ईश्वर = अधीश्वर

महती + इच्छा = महतीच्छा, लक्ष्मी + ईशः = लक्ष्मीशः

विधु + उदय = विधूदय, लघु + ऊर्म्मि = लघूर्म्मि

वधू + उत्सव = वधूत्सव, भू + ऊर्द्ध्व = भूर्द्ध्व

पितृ + ऋण = पितॄण ।

2. आत् गुणः.

अवर्णात् इ-उ-ऋ-लृ कारे परे सति सन्ध्यौ गुणनामकः एक वर्णो जायते ।

अ or आ + इ or ई = ए, देव + इन्द्र = देवेन्द्र

गण + ईश = गणेश

लता + इव = लतेव

रमा + ईश = रमेश

अ or आ + उ or ऊ = ओ, नील + उत्पल = नीलोत्पल

गृह + ऊर्द्ध्व = गृहोर्द्ध्व

गङ्गा + उदक = गङ्गोदक

महा + ऊर्मि = महोर्मि

अ or आ + ऋ = अर्, देव + ऋषि = देवर्षि

महा + ऋषि = महर्षि

3. वृद्धिः एचि ।

अवर्णात् ए-ओ-ऐ-औ कारे परे सति सन्ध्यौ वृद्धिनामक एकवर्ण उत्पद्यते ।

अ or आ + ए or ऐ = ऐ, तव + एव = तवैव

मत + ऐक्य = मतैक्य

सदा + एव = सदैव

महा + ऐरावत = महैरावत

अ or आ + ओ or औ = औ, तव + ओष्ठ = तवौष्ठ

तव + औषध = तवौषध

सदा + ओदन = सदौदन

सदा + औत्सुक्य = सदौत्सुक्य

(*a*) उपसर्गात् ऋति धातौ ।

अ of an उपसर्ग + ऋ of a verb = आर, *e. g.*, उप + ऋच्छति = उपार्च्छति, *Cf.* 2.

(*b*) एङि पररूपम् ।

The अ of an उपसर्ग, followed by ए or ओ of a verb, drops, *e. g.*, उप + एजते = उपेजते, उपोषति । *Cf.* 3. Exceptions—उपैति, उपैधते,

4. इकः यण् अचि ।

अचि (असमान-स्वरवर्णे) परे सति इकः (इ-उ-ऋ-ऌ) स्थाने यण् (य-व-र-ल) क्रमेण भवति ।

इ उ ऋ, when followed by any vowel (other than a सवर्ण, see 1) are respectively replaced by य् व् र्

e. g., यदि + अपि = यद्यपि

नदी + अम्बु = नद्यम्बु

नदी + आसीत् = नद्यासीत्

सु + आगत = स्वागत

साधु + इदम्=साध्विदम्
पितृ + आदेश=पित्रादेश

5. एचः अय्-अव्-आय्-आवः ।

स्वरवर्णे परे सति, एचः (ए-ओ-ऐ-औ) स्थाने क्रमेण अयादयः भवन्ति ।

ए ओ ऐ औ when followed by any vowel are respectively replaced by अय्, अव्, आय्, आव् ।

e. g. शे + अन=शयन, मुने + आगच्छ=मुनयागच्छ; पो + इत्र=पवित्र, विभो + आगच्छ=विभवागच्छ; विनै + अक=विनायक ,भुक्त्रै + ओदनः=भुक्त्रायोदन; पौ + अक=पावक, रवौ + अस्तम्=रवावस्तम् ।

(*a*) एङः पदान्तात् अति

When ए or ओ occurs at the end of a word and is followed by अ, the अ drops.

—ए or—ओ + अ—अ drops.

सखे + अर्पय=सखेऽर्पय, साधो + अत्र, साधोऽत्र

(*b*) लोपः शाकल्यस्य

य् or व् of rule 5 drops when एच् is the final vowel of a पद. This is the opinion of the grammarian Sakalya. No more सन्धि after य् or व् drops.

So, सखे + इह=सखयिह (Rule 5)
=सख इह (Rule 5-*b*.)

Similarly, प्रभविह, प्रभइह, रवावस्तमिते, रवा
ष्रस्तमिते ।

No Sandhi.

1. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।

   प्लुत and प्रगृह्य vowels when followed by any vowel are never conjoined :—

   [The pitch of a vowel, in addressing from a distance, in singing and in crying, is called प्लुत ।

   ईत्-ऊत्-एत् द्विवचनं प्रगृह्यम्—The dual forms ending in ई, ऊ or ए are called प्रगृह्य, *e. g.* मुनी, साधू, लते ।

   अदसः मात्—ई and ऊ after म of the base अदस are also called प्रगृह्य, अमी, अमू ।] *e. g.* आगच्छ भो राम इह ।

   मुनी इमौ, साधू एतौ, लते इमे, अमी अश्वाः, अमू आसाते ।

2. निपातः एकाच् अनाङ् ।

   A particle of one syllable except आ is never joined with any vowel, *e. g.*, उ उत्तिष्ठ, ऐ इहागच्छ, but आ + इहि = एहि ।

3. ओत् ।

   Particles ending in ओ are not joined अहो आश्चर्यम् ।

Section 2.

Consonant + Vowel.

1. The 1st letter of a वर्ग, followed by a vowel, becomes the 3rd letter of the same वर्ग,

   e. g. वाक् + ईश = वागीश
   अच् + अन्न = अजन्न
   षट् + आनन=षडानन
   जगत् + ईश्वर=जगदीश्वर
   ईप् + अन्त = ईवन्त

2. The final न् of a word, when preceded by a short vowel and followed by any vowel becomes न्न, *e. g.*, गायन् + आयाति=गायन्नयाति, but भगवान् + अब्रवीत्=भगवानब्रवीत्।

3. छ after a vowel becomes च्छ, *e. g.*, तरु + छाया= तरुच्छाया।

Section 3.

Consonant + Consonant.

1. 1st letter of a वर्ग + घोषवद्वर्ण (*i. e.*, 3rd, 4th, 5th letters of a वर्ग, य, र, ल, व, ह)—the 1st letter becomes the 3rd letter of the same वर्ग,

   e. g., वाक् + विभवः = वाग्विभवः
   षट् + विद्वांसः = षड्विद्वांसः

तत् + भवनम् = तद्भवनम्

अप् + भाण्डम् = अब्भाण्डम्

But the 1st letter of a वर्ग, followed by ङ, ञ, ण, न, or म, becomes either the 3rd or the 5th letter of that वर्ग,

e. g. वाक् + नीति = वाग्नीति or वाङ्नीति

षट् + मासाः = षड्मासाः or षण्मासाः

2.—त् or—द् followed by च or छ becomes च्, e. g.,

महत् + चित्रम् = महच्चित्रम्

शरद् + छटा = शरच्छटा

—त् or—द् followed by ज or झ becomes ज्, e. g.,

जगत् + जीवन = जगज्जीवन

—त् or—द् followed by ट or ठ becomes ट्, e. g.,

तत् + टीका = तट्टीका

—त् or—द् followed by ड or ढ becomes ड्, e. g.,

उत् + डीन = उड्डीन

2*a*.—त् or—द् + ल = ल्ल, e. g., तत् + लवण = तल्लवण

तद् + लीला = तल्लीला

—त or—द् + श = च्छ or च्श, e. g. जगत् + शरण्य= जगच्छरण्य or जगच्शरण्य

—त or—द् + ह=द्ध e. g., ईषत् + हसितम्=ईषद्धसितम्

तद् + हेयम्=तद्धेयम्, so जगद्धितम्, उद्धरणम् ।

3.—न् followed by च or छ becomes श्, e. g., भास्वान् + चन्द्र = भास्वांश्चन्द्रः

—न् followed by ज or झ becomes ञ्, e. g., महान् + जयति = महाञ्जयति

—न् followed by ट or ठ becomes ष्, *e. g.*, महान् + टीकाकारः = महांष्टीकाकारः

—न् followed by त or थ becomes स, *e.g.*, महान् + तरुः=महांस्तरुः

3*a*. —न् + श = ञ्छ, *e. g.*, महान् + शब्दः = महाञ्छब्दः

—न् + ल = ल्ँ *e. g.*, महान् + लाभः = महांल्लाभः

4.—म followed by य र ल व ह श ष स becomes अनुस्वार *e. g.* करुणाम् + याति=करुणां याति, मधुरं हसति—

—म् followed by any other consonant becomes (अनुस्वार) or the 5th letter of the वर्ग that follows, *e. g.*, किम् + करोषि=किं करोषि or किङ्करोषि. Note that—म् should not be changed to अनुस्वार when a vowel follows. In that case the vowel should be joined to it, *e. g.*, इदम् + उवाच, इदमुवाच and not इदं उवाच । म् थ at the end of a sentence should also be not turned to अनुस्वार ।

Section 4.

विसर्ग-सन्धिः

1.—: followed by च or छ becomes श्, *e. g.*,

पूर्णः + चन्द्रः = पूर्णश्चन्द्रः so मुनेश्छात्रः ।

: followed by ट or ठ becomes ष्, *e. g.*,

धनुः + टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः

: followed by त or थ becomes स, *e. g.*,

नमः + तुभ्यम् = नमस्तुभ्यम्

2.—अः + अ=ओऽ, *e. g.*, नरः + अयम्=नरोऽयम् , so देवोऽत्र, सोऽयम्, एषोऽत्र, etc.

—अः + any vowel except अ, : drops, and no more Sandhi, *e. g.*, कः + इह=कइह, similarly, देव एव, राम उवाच ।

—अः + घोषवद्वर्ण (*i. e.*, 3rd, 4th, 5th letters, य र ल व ह), अ turns to ओ

e. g. नरः + गतः=नरो गतः, similarly मनोहरः, अश्वोधावति, शीतोवातः

3.—आः + any vowel, : drops, and no more Sandhi, *e. g.*, देवाः + अत्र=देवा अत्र; similarly, आगता ऋषयः, बालका इमे ।

—आः (also भोः) + घोषवद्वर्ण, : drops,

e. g. दिवसाः + गताः = दिवसा गताः

भोः + देवराज=भो देवराज, similarly,

भीता नराः, प्रदीपा निर्वान्ति ।

4.—(*a*) :, after any vowel except अ ang आ, followed by any vowel, turns to र्, *e. g.*, हरिः + अयम् = हरिरयम्, so also धनुरानीतम्, सुधीरेषः ।

(*b*) :, after any vowel except अ and आ, followed by घोषवद्वर्ण, turns to (रेफ), *e. g.*, हरिः + + दया = हरेर्दया, so गुरुर्जयति, वहिर्भागः

5.—र् or स् occurring at the end, or followed by a consonant turns to : (विसर्ग). The : in place of र् is called रजात, and the : in place of स् is called सजात ।

e. g. रजात विसर्ग: —दुर्=दुः, निर् =निः, अन्तर्=अन्तः etc.
सजात विसर्गः—रामस्=रामः, हविस् = हविः etc.

रजात विसर्ग, followed by any vowel, turns to र् *e. g.* स्वः + आलय; = स्वरालयः ; similarly, पुनरपि. प्रातरेव, निरन्तम्, अन्तरङ्गम्।

रजात विसर्ग after अ, followed by घोषवद्वर्ण, turns to (रेफ) *e. g.* मातः + देहि = मातर्देहि, so अन्तर्दाहः स्वर्गतः स्वर्णदी, भ्रातर्देवेन्द्र ।

6.—र, in place of : [see rule 4 (*b*) and above] followed by र, drops, and the vowel preceding the : is lengthened, *e. g.*, स्वः + राज्यम्= स्वाराज्यम्, so नीरोगः, पिता रक्त, भ्राता रमेश ।

7.—Mark the following irregular Sandhis :—

मनः + ईषा=मनीषा, विम्ब + ओष्ठ =विम्बोष्ठ or विम्बौष्ठ, कुल + अटा=कुलटा, अक्ष + ऊहिणी=अक्षौहिणी, दुःखेन ऋतः—दुःख + ऋतः=दुःखार्त,गो + अक्ष=गवाक्षः, सार + अङ्गः=सारङ्गः, पतत् + अञ्जलि=पतञ्जलि, तत् + करः=तस्करः, वृहत् + पतिः=वृहस्पतिः, पश्चात् + अर्द्धम्= पश्चार्द्धम्,षट् + दश=षोड़श,गोः + पदम्-गोस्पदम् आः + पदम्=आस्पदम्, पृषत् + उदर=पृषोदर, हरि+चन्द्रः= हरिश्चन्द्रः, वनः + पतिः=वनस्पतिः and so on.

N. B.—ओष्ठ in समास only will yield two forms ; otherwise follow Rule 3, sec. 1.

ऋत in तृतीया समास only will yield दुःखार्त, otherwise follow the ordinary rule.

CHAPTER III.

Gender.

लिङ्ग

It is next to impossible to determine the genders of Sanskrit words unless one has an extensive study of Sanskrit works and dictionaries, for they are, more or less, arbitrary. But the determination of genders is indispensible in as much as nouns, pronouns and adjectives have different forms in different genders. A few hints are given below for the determination of genders.

Section 1.

Masculine Gender.

पुलिङ्ग

1. The following words and their synonyms are masculine :—

पुंस्ते सभेदानुचरा सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ।
मासर्त्तुरसकालाग्निखड्गवाणनराहयः ।
मत्स्यकच्छपकुम्भीरभेकप्रस्तरनिःस्वनाः ।
किरणवर्णसप्ताहकल्पगर्वमहीरुहाः ।
हस्तो गण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

सुर (gods), असुर (demons), and their followers—

अमरः, देवः, शिवः, विष्णुः, नन्दी, जयः;
Imp { दैत्यः, दानवः, राक्षसः (but रक्षः is neuter).

स्वर्गः (heaven)— त्रिदिवः, सुरलोकः, (but द्यो and दिव् are fem., त्रिपिष्टप्, neut. स्वर् indeclinable).

Imp { यागः (sacrifice) यज्ञः, क्रतुः, अध्वरः (but सत्रम् neut.)
अद्रिः (mountain) गिरिः, पर्वतः (but शैलम्, neut.)
मेघः (cloud) वारिवाहः, जलधरः, घनः (but अभ्रम् neut.)

अब्धिः (sea) जलधिः, सिन्धुः समुद्रः सागरः।
द्रुः (tree) वृक्षः, पादपः, तरुः द्रुमः विटपी, शाखी
Imp { कालः (time) समयः, मासः, पक्षः, वत्सरः (but वर्षम् neut. समा, fem.).

असिः (sword) कृपाणः, करवालः
शरः (arrow) सायकः, बाणः (but इषुः masc. and fem.)

Imp अरिः (enemy) रिपुः, शत्रुः सपत्नः अरातिः, अमित्रः (but मित्रः, sun, is masc., मित्रम्, friend, neut.)
ऋतुः (season) (but शरत्, वर्षा, fem.)
रसः (juice).

अग्निः (fire) अनलः, वह्निः, पावकः, हुताशनः, वैश्वानरः, जातवेदाः, हुतभुक्,
नरः (man) मनुष्यः

अहिः (serpent) सर्पः, भुजङ्गः, उरगः, पन्नगः, द्विजिह्वः
मत्स्यः (fish), कच्छपः (tortoise), कुम्भीरः (crocodile).
भेकः (frog) मण्डूकः
प्रस्तरः (stone) पाषाणः, ग्रावः, उपलः, अश्मा (but शिला and दृषत् are fem.)
निःस्वनः (sound) शब्दः, निनादः, ध्वनिः, रवः, निर्घोषः, संरावः, घोषः
किरणः (ray) मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, करः (मरीचिः masc. and fem.)
वर्णः (caste) ब्राह्मणः, क्षत्रियः
सप्ताहः (week), कल्पः (a mundane period).
गर्वः (pride) अहङ्कारः, अभिमानः
हस्तः (hand) पाणिः, भुजः
गण्डः (cheek) कपोलः
ओष्ठः (lip) अधरः, छदः (lip).
दोः (arm) बाहुः
दन्तः (tooth) रदः, (but दशनम् neut.)
कण्ठः (throat) गलः
केशः (hair) कचः, चिकुरः, कुन्तलः, शिरोरुहः, मूर्द्धजः
नखः (nail) कररुहः
स्तनः (breast) कुचः, पयोधरः

2. अह्नाहान्ताः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः

Words ending in अह्न, अह, and रात्र are masc., but when a numeral (संख्या) precedes रात्र, it is neut.

पूर्वाह्णः, अपराह्णः, सायाह्नः;

एकाहः, द्व्यहः, त्र्यहः (but पुण्याहम् neut.) ;

सर्वरात्रः वर्षरात्रः (a rainy night), पूर्वरात्रः; but
द्विरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।

3. तु-रु विरामकाः—words ending in तु and रु are masc.—धातुः(metal), जन्तुः, हेतुः, गुरुः, मेरुः (but वस्तु, दारु, अश्रु, अम्बु are neut.)

4. क-ष-ण-भ-म-रोपान्ता अदन्ताः—words ending in अ and having for the penultimate letter (उपधा) क, ष, ण, भ, म or र are masc.

अङ्कः (act), स्तवकः (cluster), वृषः, गणः, गुणः, स्तम्भः (pillar), कुम्भः (pitcher), दर्भः (kusa grass), गर्भः, भीमः, होमः, क्षुरः (razor).

5. प-थ-न-य-स-टोपान्ताः—words having for their penultimate letter प, थ, न, य, स or ट are masc.

यूपः (sacrificial post), कपिः (monkey), रथः,
निशीथः, फेन, समयः, कायः, हयः, रसः, घटः, पटः ।

6. नाम्न्यकर्त्तरि भावे घञ् अल् नङ् ण धाथुचः ।
ल्युः कर्त्तरीमनिच् भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥

अकर्त्तरि, भाववाच्ये च नाम्नि घञ्, अल्, न, ण, ध (अ), अथुच्प्रत्ययान्ताः, कर्त्तरिवाच्ये ल्यु (अन), भाववाच्ये इमनिच् कप्रत्ययान्ताः, सोपसर्गस्य घोः (दा धा इत्येनयोः धात्वोः) कि-प्रत्ययान्ताः ।

Words formed with the suffixes घञ्, अल्, न, ण, अथुच् and अ in the neuter voice and in

the passive voice, those formed with अन in the active voice, those formed with इमन् and क in the neuter voice, and those formed with कि added to the roots दा and धा preceded by another word are masc.

घञ्—पाकः, योगः, भागः, रागः, भङ्गः, त्यागः

अल् (अप्)—लयः, जयः, नयः, स्तवः, आश्रयः (but भयम्, वर्षम्, पदम्, मुखम् are neut.)

न—यज्ञः, यत्नः, स्वप्नः, प्रश्नः (but याच्ञा fem., रत्नम् neut.)

ण—व्याधः, श्वासः

अथु—वेपथुः (tremor), वमथुः (nausia).

अन—नन्दनः, मदनः, साधनः, तपनः

इमन्—लघिमा, गरिमा, महिमा (but प्रेमन्—प्रेमा, प्रेम—is both masc. and neut.)

कि—आदिः, विधिः, जलधिः, निधिः (but इषुधिः, both masc. and fem.).

7. Words signifying 'body' are masc.—देहः (but शरीरम्, गात्रम् neut.).

Words signifying 'wave' are masc., but ऊर्मिः and वीचिः are fem.

Words ending in अन् are masc.—राजन्-राजा, मज्जन्-मज्जा but कर्म, वर्म (coat of mail), चर्म etc. are neut. धर्म is masc.

8. दारात्तलाजासूनां बहुत्वञ्च—The words दाराः (wife) अक्षताः (unboiled rice), लाजाः (fried paddy), असवः (life) are masc. and always plural.

Section 2.

Feminine.

स्त्रीलिङ्ग

1. स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ।

Words ending in ई and ऊ, words having only one syllable, and words signifying female creatures are fem.

श्रीः, भीः, धीः, भ्रूः, भू,

अप्, वाक्

नारी, मानवी, पत्नी, दुहिता, सिंही, चटका, but कलत्रम् (wife) neut., दाराः (wife) masc.

2. सम्पद्विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

Words signifying सम्पत् (wealth), विद्युत्, निशा, वल्ली (creeper), वीणा (harp), दिक् भू, नदी, ह्री (shame) are fem. But विश्वः is masc. and जगत् is neut.

3. अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न च पात्रयुगादिभिः

द्विगु compounds in the sense of aggregate and ending in अ, except, पात्र, युग etc., are fem.

त्रिलोकी, पञ्चवटी, but पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम् ।

4. क्ति-क्यप्-य-अ-श-ङ-अन-अनि-प्रत्ययान्ताः

Words formed with the suffixes क्ति, क्यप्, य, अ, श, ङ, अन, अनि are fem.

क्ति—मतिः, गतिः, बुद्धिः, भक्तिः

क्यप्—विद्या, शय्या, भार्या, हत्या

य—परिचर्या

अ—चिन्ता, कथा, पूजा, शोभा, पीड़ा, सेवा, भिक्षा, प्रशंसा, पिपासा

श—क्रिया

ङ—भीषा (fear).

अन—अर्चना, कल्पना, वेदना

अनि—धरणिः, अवनिः (अशनिः, thunder bolt is both masc. and fem.)

5. तान्ताः—words formed with ता are fem. जनता, शुक्लता, बन्धुता, लघुता

6. तिथिवाचकाः—प्रतिपत्, द्वितीया

7. विंशत्यादिरानवतेः—numerals from उनविंशति to नवनवति are fem. विंशतिः, सप्ततिः पञ्चाशत्

8. अप् सुमनस् समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च ।

The words आपः, सुमनसः (flower), समाः (year) सिकताः (sandy land) and वर्षाः are fem. and plural.

9. The following words are feminine :—

मसी (ink), ओषधी, ओषधि (herbs), तन्त्री (string), चमू (army), चञ्चु (चञ्चु, beak), तनु, तनू (body), अङ्गुली, अङ्गुलिः, सूचिः (needle), नाभिः, नाभी (navel) धूलिः, गिर् and so on.

Section 3.

Neuter.

क्लीबलिङ्ग

1. द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपत्रश्छिद्रहिमोदकम् ।
   शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥
   फलशुल्बहेमलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ।
   जलपुष्पाणि लवणव्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥
   अन्तिकं पीयूषं दारुनगराम्नोदरं रणम् ।
   द्रव्यान्धकारं पुण्यं च वसनाभरणाङ्गनम् ॥

   Words other than masculine and feminine ones, and those named above and their synonyms are neuter.

   खम् (sky) नभः, गगनम्, अन्तरीक्षम्, आकाशम् (आकाशः is masc. also).

   अरण्यम् (forest) विपिनम्, गहनम् (अटवी is fem.)

   पत्रम् (leaf) पर्णम्, दलम्, पलाशम्

   श्वभ्रम् (hole) विवरम्, छिद्रम्, विलम्, रन्ध्रम्

   हिमम् (frost) तुहिनम् (नीहारः, तुषारः, अवश्यायः are masc.)

उदकम् (water) वारि, अम्बु, अम्भः, तोयम् (अप् is fem.)

रुधिरम् (blood) असृक्।

अक्षि (eye) चक्षुः (दृश्, दृष्टिः are fem.)

द्रविणम् (wealth) धनम् (but अर्थः is masc.)

बलम् (strength, army) सैन्यम्, सामर्थ्यम् (शक्तिः is fem.)

फलम्—प्रसवः is masc.

शुल्बम् (copper) ताम्रम्।

लौहम् (iron, metal) अयः, रजतम्, पारदम्।

सुखम्—शर्म (निर्वृतिः, प्रीतिः are fem., हर्षः is masc.)

दुःखम्—क्लेशः is masc.

जलपुष्पम् (water flowers) पङ्कजम्, पद्मम्, उत्पलम्, कुमुदम् (lilly).

व्यञ्जनम् (sauce) पायसम्, दधि, दुग्धम्।

अनुलेपनम् (ointment) अगुरु

अन्तिकम् (near).

पीयूषम् (nector) अमृतम्।

दारु (wood) काष्ठम्।

नगरम् (city) but नगरी is fem.

अन्नम् (food).

अन्धकार is both masc. and neut., तमः, तमिस्रम्, ध्वान्तम्, तिमिरम्।

अङ्गनम् (courtyard) चत्वरम्, अजिरम्।

2. कोट्याः शतादि संख्यान्या वा लक्षानियुतं च तत ।

The words शतम्, सहस्रम्, अयुतम्, लक्षम्, नियुतम् are neut., कोटिः is fem.

3. द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तम्—Words consisting of two syllables and ending in अस्, इस्, उस् and अन् are neut.—चेतस्, पयस्, मनस्, सर्पिस् हविस्, धनुस्, चर्म्मन्, वर्म्मन्, कर्म्मन्, नामन्; but वेधस् is masc.

4. द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ—Compound words of the समाहार द्वन्द्व and अव्ययीभाव classes are neut. अहिनकुलम्, पाणिपादम्,

उपनगरम्, यथाविधि, प्रतिदिनम्।

5. पथः संख्याव्ययात् परः—The word पथिन् when compounded with a numeral or an अव्यय is neut.—चतुष्पथम् कापथम्, त्रिपथम्।

6. अदन्ताः प्रत्ययाः क्लीबे समूहे भावकर्मणोः—Words ending in अ and formed with the तद्धित suffixes in the senses of 'aggregate,' 'state,' and 'work' are neut.

यौवनम्, साम्यम्, साधुत्वम्, भैक्ष्यम्।

7. य-लोपधाः—Words having for their penultimate letters य and ल are neut. धान्यम्, वल्लम्, जल्पम्।

8. क्रियाव्यययोर्विशेषणम्—The adjuncts of verbs (*i.e.*, adverbs) and of indiclinables are neut.—स्तोकं पचति, मनोहरं स्वः।

9. भावे क्तानट्तव्यानीयण्यत् यत् क्यप्-प्रत्ययान्ता :—

Words formed in the neuter voice with क्त, अनट्, तव्य, अनीय, ण्यत्, यत्, क्यप् are neut. गीतम् (song), हसितम्, दानम्, गमनम्, दातव्यम्, दानीयम्, कार्यम्, देयम्, कृत्यम् ।

10. Words formed with त्र and इत्र are neut. नेत्रम्, पात्रम्, पवित्रम्, चरित्रम् ।

The following words undergo no change of forms in different genders.

करणम्, कारणम्, स्थानम्, पात्रम्, भाजनम्, आस्पदम्, मूलम्. प्रमाणम्, शरणम्,लक्षणम्, पदम्, कति, numerals ending in ष् and न् (षष्, पञ्चन्, नवन्,) indeclinables (च, वा, तु) युष्मद्, अस्मद् and so no.

CHAPTER IV.

Number.

वचन

Section 1.

एक वचन (Singular).

1. **विंशत्याद्याः सदैकत्वे, सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।**
संख्यार्थे द्वित्वबहुत्वे स्त स्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

The numerals **विंशति** etc., are always singular (though they signify many). They are used both as adjectives (**संख्येय**) and as nouns (**संख्या**). In the latter sense they admit of dual and plural numbers also. These words up to **नवनवतिः** (ninety-nine) are feminine.

e. g., (*i*) **विंशतिः नराः, विंशतिः नार्यः, विंशतिः फलानि,**

(*ii*) **द्वे विंशती बदराणाम्** (plums), **त्रीणि शतानि वृक्षाणाम् ।**

2. **एकः** is sing., but to mean 'some' it is plu. *e. g.*, **एके वदन्ति** some say.

3. **उभय** though meaning 'both,' 'two,' is used only in sing. and plu., but not in dual **उभयः, उभये ।**

4. Compounds of the **समाहार** and **द्विगु** class are used in sing. **पाणिपादम्, त्रिभुवनम् ।**

5 The following words, though they signify 'two,' are sing.

द्वय, द्वितय, द्वन्द्व, युगल, मिथुन, युग, नेत्रद्वयम् (the two eyes).

6. The following words, though they signify more than two, are sing.

त्रय, त्रितय, चतुष्टय, पञ्चक, षट्क, वर्ग, गण, समूह ।

7. Words signifying a class are used both in sing. and plu., *e. g.*, **मानवः** or **मानवाः, ब्राह्मणः पूज्यः** or **ब्राह्मणाः, पूज्याः ।**

Section 2.

Dual.

द्विवचन

1. To denote two **द्विवचन** is used.

नरौ two men, **दम्पती** a couple, **हस्तौ** (two) hands.

2. Words of the **एकशेष** class are used in dual and signify the male and female of a class.

माता च पिता च—पितरौ, सिंह-च सिंही च—सिंहौ ।

3. The following words are generally used in dual :—
द्वि, उभ, अश्विन, अश्विनीकुमार, मित्रावरुण, सूर्याचन्द्रमस्, कुशीलव, द्यावापृथिवी, दम्पती, स्त्रीपुंस, ओष्ठ, यमज ।

Section 3.

Plural.

वहुवचन

1. दार (wife), अक्षत (rice), लाज (fried paddy), असु, प्राण, अप् (water), सुमनस् (flower), समा (year), सिकता (sandy land), वर्षा (rains), विन्दु, जलौकस् (leech), सप्तर्षि, दशा (wick)—are plural. अप्सरस् is used both as sing. and plural.
2. कति, यति, तति are always plural.
   कति मानवाः—how many men, यति फलानि as many fruits.
3. गौरवे वहुवचनम्—to denote respect and reputation plural is used, *e. g.*, देवपादाः—your majesty, स्वामिपादाः—your lordship, श्रीचरणेषु ।

The singular and dual forms of अस्मद् are often replaced by plural forms, *e. g.*, in place of अहं यामि or आवां यावः, वयं यामः is also used. But when अस्मद् is qualified by an adjective plural is not used, *e. g.*, कृपणः अहं यामि, and not कृपणाः वयं यामः ।

4. Words denoting lineage are used in plu.
रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये । जनकानां रघूणां च ।

5. The name of a country is used in the plural number, *e. g.*, अवन्तीषु, कलिङ्गेषु, मगधेषु, कुरवः, मत्स्याः But when they are compounded with देश, विषय the singular number is used ; *e.g.*, मगधदेशे पुष्पपुरं नाम नगरम् । मालवविषये ।

CHAPTER V.

Person.

पुरुष

1. **अस्मदि उत्तमः**

   That which is denoted by **अस्मद्** is in the **उत्तम पुरुष**, First Person.

2. **युष्मदि मध्यमः ।**

   That which is denoted by **युस्मद्** is in the **मध्यम पुरुष**, Second Person.

3. **अन्यत्र प्रथमः ।**

   In all other cases the **प्रथम पुरुष**, Third Person, is used.

   Note that the word **प्रथम पुरुष** is not the *First* person of English, but the *Third* person.

4. The word **भवत्**, though it means 'you,' is used in the **प्रथम पुरुष**, third person, *e. g.*, **भवान् मे प्रियः भवति** (and not **भवसि**)

———

CHAPTER VI.

Words may be divided into five classes.—विशेष्य (noun), विशेषण (adjective), सर्वनाम (pronoun), अव्यय (particles) and क्रियां (verb).

Of these, nouns, adjectives and infinite verbs are generally formed by the addition of certain suffixes called कृत्प्रत्यय to roots, and then they are called कृदन्तs

Many nouns, pronouns and adjectives admit of another suffix, such as अण्, इञ् etc., called तद्धित प्रत्यय and then they are called तद्धितान्तs

कृदन्त and तद्धितान्त words (in fact, no base, प्रकृति by itself), can not be used in a sentence, unless they have got the proper declensions सु, औ, जस् etc. They are then called सुबन्तs

Similarly, no root by itself can be used in language. Words formed by the addition of तिप्, तस्, झि etc., to roots are finite verbs, and are called तिङन्तs

Many words have lost all traces of derivation, but yet they must become सुबन्तs or तिङन्तs before they can be used in language, excepting, of course, the अव्ययs

Declension.

सुबन्त

The विभक्तिs सु औ जस् etc., are called सुप् and words formed with them are called सुबन्त*

---

*सर्वनामs (pronouns) will be dealt with later on.

Commit to memory the declensions of the following words :—

देव, अल्प, मुनि, सखि, पति, सुधी, साधु, प्रतिभू, दातृ, पितृ, गो, वारिमुच्, वणिज्, भूभृत्, श्रीमत्, गायत्, महत्, भवत्, सभासद्, लघिमन्, राजन्, आत्मन्, श्वन्, युवन्, गुणिन्, पथिन्, तादृश्, विश्, वेधस्, विद्वस्, तस्थिवस्, गरीयस्, पुमस्।

लता, मति, नदी, श्री, स्त्री, धेनु, वधू, भ्रू, स्वसृ, वीरुध्, अप्, गिर्, दिव्, आशिस्।

फल, वारि, दधि, मधु, धातृ, कर्मन्, अहन्, हविस्, धनुष्।

And the declensions of all the सर्वनामs

These are the most important types of declension.

Section 1.

Words of the masculine gender.

1. अकारान्त—

अकारान्त masculine words are declined like देव, नर or गज।

Imp But अल्प, प्रथम, चरम, द्वय, द्वितय, त्रय, त्रितय, चतुष्टय, कतिपय (few) and अर्द्ध have two forms in the nominative case plural number, in all other विभक्तिs they are declined like देव; *e.g.*, अल्पाः, अल्पे; प्रथमाः, प्रथमे; कतिपयाः, कतिपये and so on.

नेम (half) is declined like the pronoun सर्व ।

The following words have two forms in all विभक्तिs beginning with the accusative plural.

मास, दन्त, निर्जर (a god), पाद (foot).

2. आकारान्त ।

There are very few आकारान्त masculine words.

Note that दाता, धाता, भ्राता, etc., are not आकारान्त words, but ऋकारान्त ।

3. इकारान्त ।

These are declined like मुनि ।

But सखि (a male friend) and पति (husband, master) are differently declined.

पति when compounded is declined like मुनि, *e. g.*, नरपतिः, भूपतिः ।

सखि as the last member of a तत्पुरुष compound is अकारान्त, *e. g.*, प्रियसखः, प्रियसखौ प्रियसखाः and so on.

कति (how many), यति (as many) and तति (so many) are declined in the plural only and take no विभक्ति in the nominative and accusative ; otherwise they are declined like मुनि, *e. g.*, कति, कति, कतिभिः, कतिभ्यः and so on

4. ईकारान्त

These are declined like सुधी, but सेनानी, अग्रणी, ग्रामणी are declined differently.

5. उकारान्त

These are declined like साधु ।

6. ऊकारान्त

These are declined like प्रतिभूः ।

7. ऋकारान्त

Almost all ऋकारान्त words are declined like दातृ ।

पितृ, जामातृ, भ्रातृ, नृ differ from दातृ in Nominative and Accusative, and नृ has two forms in Possessive plural as नृणाम्, नॄणाम् ।

8. ओकारान्त

These are declined like गो ।

9. चकारान्त

जलमुच्, वारिमुच् (cloud) etc., are declined in the same manner. प्राच् (east) differs in प्रथमा only.

प्रत्यच् (west, or back), उदच् (north, or future) and तिर्यच् (bird) are differently declined.

10. जकारान्त

Almost all जकारान्त words are declined like वणिज् ।

11. तकारान्त

महीभृत् (mountain), विपश्चित् (a learned man), दिनकृत् (sun), etc., are declined like भूभृत् (king).

So also the words formed by the addition of शतृ-प्रत्यय to roots known as अभ्यस्त (reduplicated), *e. g.*, दधत्, ददत् शासत्।

Words formed with मत्, वत्, तवत्, such as धीमत्, यावत् (as much), एतावत्, are declined like श्रीमत्।

All other शतृ-प्रत्ययान्त words both in the present tense and in the future, and also बृहत् are declined like गायत्।

महत् differs from गायत् in प्रथमा and द्वितीया।

12. दकारान्त

दकारान्त words are declined like सभासद्।

13. अन् भागान्त

लघिमन्, प्रेमन्, मूर्द्धन् (head), etc., are similarly declined.

राजन्, वृत्रहन् (Indra), आत्मन्, श्वन् (dog), युवन् and मघवन् (Indra)—each one of these is declined in its own way.

All other words ending in मन्, वन्, such as यज्वन् (sacrificer), अश्मन् (stone), ब्रह्मन् etc., are declined like आत्मन्।

Note that राजन् at the end of a compound becomes राज and is declined like देव; महाराजः, महाराजौ।

14. इन्-भागान्त

All words ending in इन्, except पथिन् and मथिन्, are declined like गुणिन्।

Note that the words गुणी, धनी, ज्ञानी, etc., do not end in ई but in इन्।

Also note that पथिन् at the end of a compound becomes पथ and is declined like देव; राजपथः।

15. श-कारान्त

तादृश्, ईदृश्, त्वादृश् (one like you), मर्मस्पृश् etc., have the same declensions. विश् (man, a Vaisya) is differently declined.

16. ष-कारान्त

These are declined like विश।

17. स-कारान्त

These are declined like वेधस्।

विद्वस् (learned), तस्थिवस् (one standing).

गरीयस्, पुमस्, दोस् (arm) are, each one of them, declined differently.

All words ending in वस् are declined like तस्थिवस्।

All words ending in ईयस् are declined like गरीयस्।

18. ह्-कारान्त
These are, each one of them, differently declined.

Section 2.

Words* of the feminine gender.

1. आ-कारान्त स्त्रीलिङ्ग
These are declined like लता।
नासिका, अम्बा (mother), जरा (old age) and निशा differ a little.

2. इ-कारान्त स्त्रीलिङ्ग
These are declined like मति।

3. ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग
These are declined like नदी।
ह्री (shame), धी (wisdom), भी (fear) are declined like श्री which is declined differently from नदी।
स्त्री is declined in its own way.
अवी (a woman in her monthly course), लक्ष्मी, तरी (boat) तन्द्री (slumber) resemble नदी except in nominative singular.

4. उकारान्त स्त्रीलिङ्ग
These are declined like धेनु।

---

* सर्वनामs will be dealt with later on.

5. ऊ-कारान्त स्त्रीलिङ्ग

These are declined like वधू ।

भ्रू (eye-brow) is differently declined.

भू and सुभ्रू resemble भ्रू ।

The vocative singular of सुभ्रू is सुभ्रु and not सुभ्रूः ।

6. ऋ कारान्त स्त्रीलिङ्ग

मातृ, यातृ (the wife of the husband's brother), दुहितृ, ननान्दृ (husband's sister) resemble पितृ, except in accusative plural.

स्वसृ (sister) resembles दातृ, except in प्रथमा and द्वितीया ।

7. च-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as वाच् resemble the masculine जलमुच् ।

ज-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as स्रज् (garland), resemble the masculine वणिज् ।

त-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as सरित् (river), resemble the masculine भूभृत् ।

द-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as आपद्, सम्पद्, resemble the masculine सभासद् ।

ध-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as क्षुध् (hunger) युध् (war), are declined like वीरुध् (creeper).

न-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words are like लघिमन्

अप् (water) is always plural only.

भ-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as ककुभ् (quarter), resemble अनुष्टुभ् (name of a metre).

Of र-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words गिर् (speech) and धुर् (burden) are declined in their own ways. पुर् (a city) resembles धुर् (the pole of a carriage with which the horse is tied).

द्वार् (door) resembles धुर् except in प्रथमा and द्वितीया ।

श-कारान्त स्त्रीलिङ्ग words, such as दिश् (quarter) दृश् (eye), resemble तादृश् । निश् (night) is like विश् । आशिस् (blessing) is differently declined.

दिव् (heaven) and उपनाह् (shoe) are each differently declined.

Section 3.

Words* of the neuter gender.

1. अ-कारान्त क्लीवलिङ्ग words except, हृदय and प्रतिदिवस, are declined like फल ।
2. ई-कारान्त क्लीवलिङ्ग words, except दधि, अस्थि, सक्थि (thigh) and अक्षि (eye), are declined like वारि ।

---

* सर्वनामs will be dealt with later on.

3. उ-कारान्त क्लीबलिङ्ग words are declined like मधु ।
4. च-कारान्त क्लीबलिङ्ग words resemble प्राच्
   ज— „ „ „ „ असृज्
5. Neuter words formed with मत् and वत् are declined like जगत्, except a few words with शतृ and the word महत् ।

   Words formed by adding शतृ to the roots of the भ्वादि and दिवादि classes are like गच्छत्;

   Words formed by adding शतृ to तुदादि and आ-कारान्त अदादि roots are like इच्छत् ।

   Words formed by adding शतृ to अभ्यस्त roots are like ददत् ।
6. Words ending in अन् are like नामन् ।

   अहन् (day) and हारिन् (charming) are differently declined.

   All words ending in मन् and वन् having म and व as part of a संयुक्त letter, such as, चर्म्मन्, जन्मन् etc., are declined like कर्म्मन् ।
7. Words ending in अस् are declined like पयस्
   „ „ „ इस् „ „ „ हविस्
   „ „ „ उस् „ „ „ धनुस्

Section 4.

Declension of सर्वनाम

पुलिङ्ग

1. विश्व, उभ, उभय, सम, एक, सिम (all) are declined like सर्व ।

   अपर, अवर, दक्षिण, उत्तर, पर, अधर, अन्त, स्व are declined like पूर्व ।

   Other words are यद्, तद्, एतद्, युष्मद्, अस्मद्, इदम्, किम् and अदस् , and each is declined in its own way.

2. स्त्री लिङ्ग

   विश्वा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कातरा, कतमा etc., are declined like सर्वा ।

   यद्, तद्, एतद् become respectively या, ता, एता in the feminine gender, and are declined like सर्वा । But in nominative singular तद् gives सा and एतद्, एषा । किम् becomes का and is declined like सर्वा । इदम् and अदस् have special declensions.

3. क्लीवलिङ्ग ।

   सर्व is like masculine सर्व except in प्रथमा, द्वितीया and सम्बोधन; similarly all other अकारान्त क्लीवलिङ्ग words are like सर्व । अन्य, अन्यतर etc., get a त् at the end, as अन्यत्-किम्, यद्, तद्, इदम्, अदस् resemble the

masculine forms except in प्रथमा, द्वितीया and सम्बोधन ।

Section 5.

Declension of numerals.

1. एक is singular and is declined like सर्व in all the genders. It is plural in the sense of ' some.'

द्वि is dual, and has the same declensions in fem. and neut. genders, and special declensions in the masc.

त्रि and चतुर are plural, and have different declensions in different genders.

All न्-कारान्त numerals, except अष्टन् are declined like पञ्चन् ।

षष् has a separate declension. विंशति, षष्ठि, सप्तति, अशीति and नवति are fem., and sigular in form and are declined like मति ।

त्रिशंत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् are also fem. and singular, but are declined like भूभृत् ।

शत, सहस्र etc., are neut., and singular and are declined like फल ।

(*Cf*. Chap. IV, sec. 1-1.)

CHAPTER VII.

Use of सर्वनाम

1. सर्व, विश्व, and सिम, and सम when they mean 'all,' are pronouns, in all other senses they are either nouns or adjectives :

   e. g., सर्वस्मै नमः—salutation to 'all.'

   But सर्वाय नमः— ,, to Siva.

   Similarly, पूर्व, पर, अवर (west, posterior) दक्षिण, उत्तर and अधर (west, inferior), when they mean 'a quarter,' 'time' or 'country,' are सर्वनाम; in all other senses they are nouns or adjective ; *e. g.*, उत्तरस्मिन् देशे—in the north, उत्तराय विराटपुत्राय—to Uttara, the son of Virata.

2. स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्

   स्व (self, own) is pronoun, and is declined like पूर्व ; स्वस्मात् अन्यः—any other than the self.

   But when it means 'kinsman' or 'wealth' it is a noun, and is declined like देव, फल or लता, as the case may be.

3. उभ (two) is dual only.

   उभौ रामश्यामौ यातः—The two, Rama and Syama, go.

   उभे सीतासरमे कथयतः—The two, Sita and Sarama, talk.

उभे फलपुष्पे पततः—The two, the fruit and the flower, fall.

But when उभ is compounded, it becomes उभय, *e. g.*, उभौ जनौ = उभयजनौ ।

उभय (both) is used in singular and plural, and not in dual.

उभयः देवासुरगणाः समुद्रं ममन्थ

or उभये देवासुराः ममन्थुः—

Both the gods and the demons churned the ocean.

4. अन्य, अपर, इतर mean 'another,' 'other.'

अन्यतर (one out of two) is a pronoun, अन्यतरस्मै

But अन्यतम (one out of many) is not a pronoun, अन्यतमाय ।

अन्योन्य (the both mutually) is declined thus :—

Masc.

१मा अन्योन्यः, २या अन्योन्यम्, ३या अन्योन्येन, ४र्थी अन्योन्यस्मै, ५मी अन्योन्यस्मात्, ६ष्ठी अन्योन्यस्य ७मी अन्योन्यस्मिन् ।

Fem. and neut.

The same as the masc., except that in all विभक्तिs but १मा they have an additional form अन्योन्याम् ; so अन्योन्याम्, अन्योन्यस्य and so on.

इतरेतर (the both mutually) resembles exactly अन्योन्य ।

परस्पर (the both mutually) differs a little in ५मी and ७मी; as ५मी परस्पराम्, परस्परस्मात्, परस्परात्, ७मी परस्पराम्, परस्परस्मिन्, परस्परे ।

In the masc. परस्पराम् is omitted. When these three words are used as adverbs the declension is like अन्योन्य in the masculine gender.

5. एक in the sense of 'some' is plural, *e. g.*, एके वदन्ति—some say.

6. अन्तर, when it means 'upper garment' or 'outer,' is a pronoun.

7. अस्मद् (I), युष्मद् (you)—these two have the same declensions in all the three genders. But their adjectives should have suitable genders, *e.g.*, वत्स, तादृशः त्वम् अधुना असि । सीते ! त्वं वीरप्रसवा भूयाः ।

N. B.—The optional forms मा, मे, नौ, नः, त्वा, ते, वाम्, वः are not used at the beginning of a sentence, of a verse, of a foot of a verse, and just after a vocative.

e. g., मे अन्नं देहि is incorrect, it should be मह्यम् अन्नं देहि or अन्नं मे देहि or देहि मे अन्नम् ।

But they may be used after the adjective of a vocative, *e. g.*, परमेश कृपालो नः पाहि ।

Note that त्वं गच्छ मे पुस्तकं च आनय really consists of two sentences, and the first sentence ends with गच्छ। So मे should be substituted by मम।

मा, मे etc., are not used also in conjunction with च, वा, हा, अह, एव।

"न चवाहाहैवयुक्ते"।

e. g., हरिः त्वा मा च पातु is a mistake, the correct form is त्वां मां च।

Note that when च etc., do not conjoin two or more of the forms मा, मे etc., the latter may be used in connection with the former, *e. g.*, हरिः हरः च मे स्वामी।

8. भवत् (you)—though in sense it is of the second person, yet it is used in the 3rd person, only. भवान् ब्रवीतु and not भवान् ब्रुहि।

अत्रभवान् तत्रभवान् पूज्ये—in order to show respect अत्र and तत्र are often prefixed to भवत्, *e. g.*, अत्र भवन्तः विदांकुर्वन्तु अस्ति तत्र-भवान् भवभूतिः नाम कविः—Let the *respectable* sirs know that there is a *revered* poet named Bhawabhuti.

9. तद्—It is used in the following senses :

(i) *that*—स पुरुषः, तानि पुष्पाणि, सा नारी

(ii) *the celebrated*—सा पुरी अयोध्या—That celebrated city, Ayodhya,

(iii) when repeated it conveys the sense of 'diverse'—ताम् ताम् अवस्थाम्—those diverse states,

(iv) तद् with एव means 'the very same' तदेव वनम्, सा एव सखी, स एव महाराजः

(v) तद् before a pronoun, emphasises it सः त्वं गच्छ—so you go,

एतद्—indicates 'nearness' - एतद् तत् पुस्तकम्—this is that book.

It is used also to emphasise a personal pronoun, *e. g.*, एषः अहं गच्छामि—here I go.

10. यद् is a Relative pronoun and its antecedent is तद्, *e. g.*, यः करोति सः कर्त्ता।

Note that यद् agrees in number, gender and person with its antecedent.

But if यद् or तद् qualifies a predicative word it agrees with the latter ; *e. g.*, क्रौर्यं यत् सा प्रकृतिः दुर्जनस्य।

यद् being repeated means 'whatever' यं यं भावं स्मरन् तनुं त्यजति।

11. इदम्—this.

द्वितीयाटौस्सु एनः—द्वितीया-टा-ओस्-सु एनः।

When repetition is to be made एतद् and इदम् are substituted by एन in all the numbers of द्वितीया, in the singular number of तृतीया, in the dual of षष्ठी and सप्तमी। *e. g.* एनम्,

एनौ एनान्, एनेन, एनयोः—अनेन व्याकरणम् अधीतम् एनं काव्यम् अध्यापय—he has read grammar, teach *him* literature.

12, किम्—in order to express the sense 'a certain,' 'some' चित्, चन, अपि, चिदपि, स्वित् are added to किम्। The words so formed are adjectives, so चित्, चन etc., should be added to the *declined form* of किम् suitable for the purpose ;

e. g., कश्चित् नरः, काचित् नारी, किञ्चित् फलम्, कस्मैचित् नराय, कस्यैचित् नार्यै, कस्मैचित् फलाय।

Sandhi between the declined forms of किम् and चित्, चन, etc., is compulsory ;

So कस्मिन् चित् is incorrect, it should be कस्मिँश्चित्।

Learn this carefully, because students commit gross mistakes in the use of चित्, चन etc.,

किम् + अपि means 'indescribable.'

तत् तस्य 'किमपि' द्रव्यं योहि यस्य प्रियो जनः what an 'indescribable' thing is he who is beloved of one.

किम् and यत् used together convey the sense of 'whatever'; *e. g.*, यस्मै कस्मैचित् to any one whatsoever ; यत्र कुत्र, यः वा कः वा। किम् is also used as an अव्यय, *e. g.*, किं त्वं गतवान्—did you go ?

N. B.—All pronouns, except अस्मद्, युस्मद् and भवत्, are generally used as *adjectives*, and particular attention should be given to their number, gender and person.

Do not write किम् नगरीं गतवान् सः ?—to what city did he go ? but काम् नगरीम् ।

So तस्य नद्याः, अस्मिन् भूमौ, etc., are common errors. They should be तस्याः नद्याः, अस्यां भूमौ and so on.

CHAPTER VIII.

Indeclinables and their use.

अव्यय

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

The word, that is the same (*i. e.*, that undergoes no change of form) in all the genders, cases and numbers, is called an अव्यय ।

Indeclinables are many, and are very important in as much as without a proper knowledge of them it is impossible to learn Sanskrit.

A few important indeclinables are given below with their meanings :—

And—च, अपि, वा—रामः लक्ष्मणः च । अहं करोमि । सोऽपि करिष्यति । किं ते नाम ? कस्य वा पुत्रः ?

Or—वा, नचेत्,—स वा अहं करोमि, स नचेदहं करोमि ।

An interrogation 'what'—किं, अपि, नवा, किमु, कच्चित् किं जानासि ? अपि ते पिता जीवति ? त्वं करिष्यसि नवा ?

The same—एव—ज्ञानमेव धनम् ।

Like—इव—पद्मम् इव मुखं शिशोः ।

On all sides—सर्वतः, समन्ततः, विष्वक्, परितः, समन्तात्, परितः ।

Before, ahead—पुरतः, पुरस्तात्, अग्रतः, पुरः ।

Yes—अथकिम्, बाढम् ।

If—चेत्, यदि ।
Between—अन्तरा, अन्तरम्—त्वां मां च अन्तरा पुस्तकम् ।
In after life—प्रेत्य, अमुत्र, परत्र ।
Again and again—असकृत्, अभिक्ष्णम्, पुनः पुनः, भूयोभूयः ।
Soon—अचिरात्, अञ्जसा, द्राक् ।
In days of yore—पुरा ।
Simultaneously—एकदा, युगपत् ।
Now-a-days—अधुना, इदानीम्, एतर्हि, साम्प्रतम् ।
Then, at that time—तदा, तदानीम्, तर्हि ।
When—कदा, कर्हि ।
In the day—दिवा—दिवा मा स्वाप्सीः ।
In the morning—प्रातः ।
In the evening—सायम् ।
At night—दोषा, नक्तम् ।
To-day—अद्य ।
Even now—अद्यापि ।
This very day—अद्यैव ।
Yesterday—ह्यः ।
To-morrow—श्वः ।
Day after to-morrow—परश्वः ।
Next day—परेद्युः ।
Day before—पूर्वेद्युः ।
Another day—अन्येद्युः ।
Both the days—उभयेद्यु ।
Just then—तत्क्षणात्, सपदि ।

In private—रहः, मिथः ।
Some day—कदाचित्, जातु, कदापि ।
For ever or After many days } चिरम्, चिरेण, चिराय, चिरात्, चिरस्य, चिरे ।
Because—यतः, यत्, हि ।
Therefore—तत्, ततः ।
A little to the south—दक्षिणेन—गृहं दक्षिणेन उद्यानं विद्यते ।
A little to the north—उत्तरेण ।
Fortunately—दिष्ट्या ।
Alas ! Ah !—हन्त, हत, अहह, अहो, अहोवत ।
Loud—उच्चैः—उच्चैः पठ । Note उच्चैः आसनात् उत्तिष्ठति ।
Quiet—तूष्णीम् ।
Fie—धिक् ।
Before one's eyes—साक्षात् ।
Upon—उपरि, उपरिष्टात् ।
Under—अधः, अधस्तात् ।
On account of—अर्थे, कृते ।
Each other, One another } मिथः ।
Outside—बहिः ।
With difficulty—कथमपि ।
Truly—वस्तुतः, यथार्थतः ।
How—कथम् ।
Without—विना, ऋते, अन्तरेण ।

Lie—मिथ्या, मृषा ।
Slowly—शनैः ।
Near—समया, निकषा ।
At once—सहसा ।
O, oh—अङ्ग, अयि, भोः, हे ।
With—साकम्, सार्द्धम्, समम्, सह ।
Very much—अतीव ।
Surely—नूनम्, अवश्यम्, खलु, किल, एव ।
Even now—अधुनापि, इदानीमपि ।
When—यदा ।
Here—अत्र, इह ।
There—तत्र ।
Towards—प्रति
Where—कुत्र, कुतः, क ।
As—यथा ।
So—तथा ।
In this way—इत्थम् ।
Behind—पश्चात्, अनु ।
In all respects—सर्वथा ।
Always—सदा, सर्वदा, सततम्, अनिशम्, निरन्तरम् ।
Very often—प्रायशः ।
Quickly—अचिरेण, अचिरात्, द्राक्, अञ्जसा ।
Then—अथ ।
Otherwise—अन्यथा ।
Needless—अलम् ।
But—तु, किन्तु ।

As long as—**यावत्** ।

Till—**तावत्** ।

A little better—**वरम्** ।

Once—**सकृत्** ।

प्रादयः, उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर् (निस्), दुर् (दुस्), अभि, वि, अधि, सु, उद्, अति, नि, प्रति, परि, अपि, उप, आङ्—

These twenty are called **निपात**s, and when they are prefixed to a verb, they are then called **उपसर्ग**s.

N. B.—The **प्रत्यय** is first added to the root, and then the **उपसर्ग** is prefixed to the verb so formed. Hence **प्र + विश् + लङ्** gives **प्राविशत् (प्र + अविशत्)**, and not **अप्रविशत्**, which latter form the students very frequently write.

The functions of **उपसर्ग** ।

(१) कश्चित् भिनत्ति धात्वर्थं ।

(२) क्वचित् तम् अनुवर्त्तते ।

(३) विशिनष्टि तमेवार्थम् ।

उपसर्गगतिस्त्रिधा ।

e. g., (१) **हरति** steals, **प्रहरति** strikes.

भवति is, **अनुभवति** feels.

(२) **विशति, प्रविशति** enters.

(३) **करोति** does **प्रकरोति** does well.

Also note

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

CHAPTER IX.

Substantive and Adjective.

विशेष्य, विशेषण

1. विशिष्यते यत् तत् विशेष्यम्—That which is specified or qualified is called a विशेष्य (noun).

   विशिष्यते येन तत् विशेषणम्—That which qualifies a noun is called a विशेषण (adjective).

   As सुन्दरं पुष्पम्—सुन्दर is an adjective, पुष्पम् is a noun.

   Imp विशेष्यs become विशेषणs by the addition of some तद्धित suffixes, e.g.,

   शिवः—शैवः, धर्मः—धार्मिकः, ज्ञानम्—ज्ञानी, ज्ञानवान् मेधा—मेधावी ।

   N. B.—These adjectives are often used as if they were nouns ; *e. g.*

   धार्मिकः पूज्यते—a virtuous (man) is honoured. Here धार्मिकः = धार्मिकः जनः ।

   Imp Adjectives are also formed by adding certain कृत् प्रत्ययs to roots ; *e. g.*, दृश् + क्त = दृष्टः, दृश + अनीय = दर्शनीयः, दृश् + शतृ = पश्यन् ।

   Pronouns and numerals are also often used as adjectives, *e. g.*, स नरः याति—that man goes ; एका नारी आगता—a woman has come.

Compounds of the बहुव्रीहि class are adjectives ; *e. g.*, प्रफुल्लकमलः ह्रदः, प्रफुल्लकमलं सरः ।

2\. विशेष्यस्य हि यल्लिङ्ग-विभक्तिवचने च ये ।
तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ॥
अजहल्लिङ्गे तु न विशेष्यलिङ्गता ।

The adjectives must be of the same gender, case-ending and number as the nouns they qualify. But words that never forego their own fixed gender do not agree in gender with the nouns they qualify.

सुन्दरं पुष्पम्, सुन्दरे पुष्पे, सुन्दराणि पुष्पाणि ; सुन्दरः नरः, सुन्दरौ नरौ, सुन्दराः नराः ; सुन्दरी नारी, सुन्दर्यौ नार्यौ, सुन्दर्यः नार्यः ।

सुन्दरात् पुष्पात् and so on.

स बालकः मे मित्रं भवति ।

One adjective qualifying two or more nouns.

(*a*) When one adjective qualifies two or more nouns, its number will be determined by the number of all the nouns taken together ; *e. g.*, रामः लक्ष्मणश्च सत्यवादिनौ, रामः लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च सत्यवादिनः, रामः लक्ष्मणः शत्रुघ्नश्च सत्यवादिनः

Or it may agree with that noun only which is nearest to it in the sentence ; *e. g.*, भुवनं वयं च तव वीर्येण कृतिनः ।

(*b*) When one adjective qualifies two or more nouns of different genders, its gender will be masculine if the nouns are masculine and femine, and its gender will be neuter if any one of the nouns be neuter ; *e. g.*, **माता पिता च पालनीयौ; अभ्रच्छाया, खलप्रणयः यौवनं च किञ्चित्कालोपभोग्यानि ।**

Or it may have the gender (and number) of the noun that is nearest to it, *e. g.*, **यस्य वीर्येण कृतिनः वयं भुवनानि च ।**

(*c*) The adjective should always agree with the nouns in respect of case-ending, whatever may be the numbers and genders of the nouns.

उद्देश्य and विधेय

Subject and Predicate.

3. A sentence mainly consists of two parts—the Subject and the Predicate. The thing about which something is spoken is the subject, and that which is thus spoken is the predicate ; *e. g.*, **अश्वः धावति, रामः सत्यप्रतिज्ञः आसीत्** here **अश्व** and **राम** are subjects, **धावति** and **सत्यप्रतिज्ञ आसीत्** are predicates.

A predicate may be (i) a verb, as अश्वः धावति, (ii) an adjective as फलं सुमिष्टम्, or (iii) a noun, as दारिद्र्यं दुःखकारणम् ।

When the predicate is a noun, it should be noted that it is a noun only in *form*, but in *sense* it is an adjective. So it may be called predicative adjective (विधेय-विशेषण) ।

When the predicate is a noun, it should agree with the subject (उद्देश्य) only in case-ending and *not in number and gender ;* in other words its own number and gender should not be changed in accordance with those of the subject to which it stands in a relation of adjective and noun. *e. g.*, ताः नार्यः उपायनं प्रेषिताः—Those women have been sent as a present.

When पात्र, स्थान, भाजन, आस्पद, प्रमाण, कारण, पद etc., are used as विधेयविशेषण, they are always singular and neuter, whatever number and gender the subjects may have, *e. g.*, ते हि कृपापात्रम्, वेदाः प्रमाणम्, सम्पदः पदम् आपदाम्—riches are the abode of miseries.

N. B.—

(i) The adj. of the subject should agree in number, gender and case with the

subject, similarly the adj. of the predicate should agree with the predicate, *e. g.*, भगवदाराधना हि सुखलाभस्य परमः उपायः ।

But when the same adjective qualifies both the subject and the predicate, it should agree with the more important of the two, *e. g.*, जलस्य यत् शैत्यम् सा अस्य प्रकृतिः—here सा agrees with प्रकृति and not with शैत्यम्, as the former is intended to be a more important word in the sentence (the sentence is used to state this new idea about the coolness of water).

(ii) The verb may agree either with the subject or the predicate, *e. g.*, वेदाः प्रमाणं भवन्ति or भवति ;

but when the predicate is an *effect* of the subject, the verb agrees with the subject ; *e. g.*, एकः वृक्षः पञ्च नौकाः भवति—One tree becomes five boats (*i. e.*, five boats are made of one tree). Thus सुवर्णं कुण्डलानि भवति ।

(iii) In cases of comparison, that which is compared is called the उपमेय, and that with which it is compared is called the

उपमान, *e. g.*, कमलम् इव मुखम्—मुखम् is उपमेय, कमलम् उपमान।

The comparison is made on the strength of some attribute, common to both the उपमेय and the उपमान, called सामान्य ; the common attribute in the above instance being 'beauty' (सौन्दर्य्यम्), or 'softness' etc.

The verb and the common attribute agree with the उपमेय, *e. g.*, सतां हृदयानि कुसुमम् इव मृदूनि भवन्ति

Note that असौ मूषिकः मुनिना मार्ज्जारः कृतः and not मार्ज्जारं कृतः, for मार्ज्जारः is in the same case with मूषिकः।

N. B.—विभक्तिः पुनरेका स्याद् उपमानोपमेययोः।
The उपमान and the उपमेय should always have the same विभक्ति, but not necessarily the same number and gender (though generally that is the case).

4. Degrees of adjectives.

1. द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ

To denote the prominence of one over another the suffix तरप् (तर) or ईयसुन् (ईयस्) is added to the adjective ; (comparative degree).

The preceptor is superior to the father—
आचार्यः पितुः गुरुतरः or गरीयान्। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गुरुतरा or गरीयसी, फलमेतत् लतायाः गुरुतरम्, or गरीयस्।
माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः।

2. अतिशायने तमबिष्ठनौ।

To denote the prominence of one among more than two, तमप् (तम्) and इष्ठन् (इष्ठ) are used ; (superlative degree) *e. g.* He is the dearest of all—स सर्वेषु प्रियतमः or प्रेष्ठः।

Words formed with तर and तम and इष्ठ are declined like देव, लता and फल in the masculine, feminine and neuter genders respectively.

Words formed with ईयस् are declined like लघीयस् in masculine, like नदी (with an ईप् added) in feminine and like पयस् in neuter.

3. तिङश्च

तरप् and तमप् (but not ईयसुन् and इष्ठः) are added to तिङन्त words as well, to denote superiority of actions.

अयम् अनयोः अधिकं जल्पति इति जल्पतितराम्, अयमेषां पचतितमाम्, इमौ एषां पचतस्तराम्, इमे एषां पचन्तितमाम्।—

" किम् - एत् - तिङ् - अव्यय - घाद् - आम्व् - अद्रव्य। प्रकर्षे", द्वयोः बहूनां वा मध्ये एकस्य उत्कर्षार्थे किम्-

शब्दात्, एकारान्तशब्दात्, तिङन्तशब्दात्, अव्ययात् च परवर्त्तिनः तरप्प्रत्ययात्; तमप्-प्रत्ययात् च परः स्वार्थे नित्यम् आम् भवति। तरप् and तमप् are called घ।

When घ is added to किम्, एकारान्त words, तिङन्त words and अव्यय, आम् is added to it, but not when the word refers to a thing; *e.g.* किंतराम् (worse), किंतमाम् (worst), पूर्वाह्णेतराम् (early in the morning), पूर्वाह्णेतमाम् (most early in the morning), पचतितराम्, पचतितमाम्, उच्चैस्तराम् शब्दः, नीचैस्तमाम् गन्धः, सुतराम्, नितराम्; but उच्चैस्तरः तरुः।

4. विन्-मतोर्लुक्

When a स्वरादि प्रत्यय follows, विन् and मतुप् प्रत्ययs drop.

अयम् अनयोः एषां वा अतिशयेन मायावी—मायीयान्, मायिष्ठः, एवं बलवान्—बलीयान् बलिष्ठः।

A few important forms with ईयस् and इष्ठ are given below. Most of these are specially formed.

Positive	Comparative	Superlative
युवन् (young)	यवीयस्, कनीयस्	यविष्ठ, कनिष्ठ
अल्प (small)	कनीयस्	कनिष्ठ
वृद्ध (old)	वर्षीयस्, ज्यायस्	वर्षिष्ठ, ज्येष्ठ
दृढ (strong)	द्रढीयस्	द्रढिष्ठ

Positive	Comparative	Superlative
प्रशस्य (excellent)	श्रेयस्, ज्यायस्	श्रेष्ठ, ज्येष्ठ
गुरु (great)	गरीयस्	गरिष्ठ
वहु (many)	भूयस्	भूयिष्ठ
क्षुद्र (small)	क्षोदीयस्	क्षोदिष्ठ
लघु (light)	लघीयस्	लघिष्ठ
उरु (great)	वरीयस्	वरिष्ठ
पटु (able)	पटीयस्	पटिष्ठ
मृदु (mild)	म्रदीयस्	म्रदिष्ठ
वहुल (much)	वंहीयस्	वंहिष्ठ
प्रिय (dear)	प्रेयस्	प्रेष्ठ
दीर्घ (loug)	द्राघीयस्	द्राघिष्ठ
पापिन् (sinful)	पापीयस्	पापिष्ठ
स्थिर (firm)	स्थेयस्	स्थेष्ठ
दूर (far)	दवीयस्	दविष्ठ
ह्रस्व (short)	ह्रसीयस्	ह्रसिष्ठ
कृश (thin)	क्रशीयस्	क्रशिष्ठ
स्थूल (bulky)	स्थवीयस्	स्थविष्ठ
अन्तिक (near)	नेदीयस्	नेदिष्ठ
क्षिप्र (quick)	क्षेपीयस्	क्षेपिष्ठ

क्रियाविशेषणां नपुंसकम् अव्ययम् ।

CHAPTER X.

Voice.

वालकः ग्रन्थं पठति—here something (reading a book) is *spoken about* the boy, and **वालकः** is in the nominative case.

The same idea can be expressed in another form, as

वालकेन ग्रन्थः पठ्यते—here something (being read by the boy) is *spoken about* the book, and **ग्रन्थः** though in sense it is the object, takes the **प्रथमा विभक्ति**, and **वालकेन** which is *not spoken about* takes the **तृतीया विभक्ति।**

So we deduce the general rule : the Nominative or the object when *spoken about* takes the **प्रथमा विभक्ति।**

The Nominative, when not *spoken about*, takes **तृतीया विभक्ति**; and the object, when not *spoken about* takes the **द्वितीया विभक्ति।**

(i) **अभिहिते (उक्ते) कर्त्तरि प्रथमा।**
(ii) **अभिहिते (उक्ते) कर्मणि प्रथमा।**
(iii) **अनभिहिते (अनुक्ते) कर्त्तरि तृतीया**
(iv) **अनभिहिते (अनुक्ते) कर्मणि द्वितीया।**

1. The first form of expression, namely **वालकः ग्रन्थं पठति**, is known as the **कर्त्तृवाच्य** active voice, because it speaks about the **कर्त्ता** in a prominent way ;

2. And the second form, namely **बालकेन ग्रन्थः पठ्यते**, is known as the **कर्मवाच्य** (passive voice), because it speaks about the **कर्म** in a prominent way.

3. Again, when an importance is attached to the verb, the mode of expression is called **भाववाच्य** (Intransitive voice, **भाव**=state of action); *e. g.*, **मया गम्यते**

4. Again, when an action is spoken of as being performed of itself, the form of expression is called **कर्मकर्त्तृवाच्य** (Active-Passive voice); *e. g.*, **अन्नं स्वयमेव पच्यते**—rice is being cooked itself. Here, actually somebody is cooking the rice, but the agentship is attributed to the object, **अन्न** ।

क्रियमाणं तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

1. **कर्त्तृवाच्य**

"**लक्षणं कर्त्तृवाच्यस्य प्रथमा कर्त्तृकारके**
कर्मणि स्याद् द्वितीया च कर्त्रधीनं क्रियापदम्
सकर्माकाकर्मकेभ्यः कर्त्तरि प्रत्ययो भवेत् ॥"

The marks of **कर्त्तृवाच्य** are :—

(i) The **कर्त्ता** takes **प्रथमा**

(ii) The **कर्म** takes **द्वितीया**

(iii) The verb agrees with the nominative in number and person.

(iv) Both transitive and intransitive verbs are allowed.

e. g., बालकः ग्रन्थं पठति ।
वयम् तिष्ठामः ।

2. कर्मवाच्य

कर्मवाच्ये प्रयोगः स्यात् धातूनां हि सकर्मणाम् ।
कर्मवाच्यप्रयोगे तु तृतीया कर्त्तृकारके ॥
कर्मणि प्रथमा प्रोक्ता कर्माधीनं क्रियापदम् ।
आत्मनेपदमेव स्यात् वाच्ययोः कर्मभावयोः ॥

The marks of कर्मवाच्य are :—

(i) The कर्त्ता takes तृतीया

(ii) The कर्म takes प्रथमा

(iii) The verb agrees with the कर्म in number and person.

(iv) Only transitive verbs are allowed in this voice.

(v) The verb takes the आत्मनेपद form in this voice (and also in भाववाच्य ।)

e. g., बालकेन ग्रन्थः पठ्यते ।
बालकेन ग्रन्थौ पठ्येते ।
बालकेन ग्रन्थाः पठ्यन्ते ।

3. भाववाच्य

अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे प्रत्यय उच्यते ।
प्रयोगे भाववाच्यस्य तृतीया कर्त्तृकारके ॥
प्रथमपुरुषस्यैकवचनं स्यात् क्रियापदे ॥

The marks of भाववाच्य are :—

(i) The कर्त्ता takes तृतीया

(ii) The verb is always third person singular, of whatever person and number the कर्त्ता may be.

(iii) Only intransitive verbs are allowed in this voice.

e. g., मया गम्यते

N. B.—(i) In the कर्मवाच्य and in the भाववाच्य a 'य' is added to the root in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्। In all other लकारs only the आत्मनेपद विभक्ति is used without 'य'

(ii) In case of roots having two objects, the direct object of नी, हृ, कृष् and वह् takes the प्रथमा विभक्ति and the verb agrees with it in number and person, while the indirect object takes द्वितीया। The case is just the opposite with all other roots of double objects.

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
विभक्तिः प्रथमा ज्ञेया द्वितीया च तदन्यतः॥

e. g., गोपः गां ग्रामं नयति (active).

गोपेन गौः ग्रामं नीयते (passive).

गोपः गां दुग्धं दोग्धि (active).

गोपेन गौः दुग्धं दुह्यते (passive).

(*Cf.* Chap. XIV, कर्म, 4).

A few important forms of verbs in कर्मवाच्य and भाववाच्य are given below :—

दा (to give)—दीयते
धा (to hold)—धीयते
हा (to abandon)—हीयते
स्था (to stand)—स्थीयते
पा (to drink)—पीयते, but पा, to protect—पायते

चि (to collect)—चीयते
श्रु (to hear)—श्रूयते
स्तु (to praise)—स्तूयते

शी (to lie down)—शय्यते

मृ (to die)—म्रियते
भृ (to fill)—भ्रियते

तॄ (to cross)—तीर्यते
पॄ (to fill)—पूर्यते

स्मृ (to recollect)—स्मर्यते

प्रच्छ (to ask)—पृच्छ्यते
विध् (to pierce)—विध्यते
ग्रह् (to take)—गृह्यते

इज् (to perform a sacrifice)—इज्यते

वच् (to tell)—उच्यते
वद् (to tell)—उद्यते
वप् (to sow)—उप्यते
वह् (to carry)—उह्यते
स्वप् (to sleep)—सुप्यते

ब्रू (to tell)—उच्यते
अस् (to be)—भूयते
{ वन्ध् (to bind)—वध्यते
{ भन्ज् (to break)—भज्यते
ह्वे (to address)—ह्वयते ×
शास् (to instruct)—शिष्यते
{ चिन्ति (to think)—चिन्त्यते
{ कारि (to cause to do)—कार्यते

4. It is evident from the previous sections that when a sentence gives prominence to a कर्त्ता it is said to be in the active voice; when it gives prominence to a कर्म, it is said to be in the कर्मवाच्य, and so on.

So a voice is the manner of expressing words in peculiar senses. Thus—

करोति यः सः कर्त्ता (कर्त्तृवाच्य)

क्रियते यत् तत् कर्म (कर्मवाच्य)

×भूयते यः सः भावः (भाववाच्य)

Similarly.

क्रियते येन तत् करणम् (करणवाच्य)

सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानम् (सम्प्रदानवाच्य)

अप आदीयते यस्मात् तत् अपादानम् (अपादानवाच्य)

अधि क्रियते यस्मिन् तत् अधिकरणम् (अधिकरणवाच्य)

N. B.—Words are formed in the senses of these voices.

CHAPTER XI.

Suffixes.

कृत्

Most of the kṛt affixes contain more than one letter, of which only a few are actually affixed to the root and the rest drop. Thus क of क्त drops, only त remains, उन् of तुमुन् drops, तुम् remains, and so on.

आगम—That which occurs without affecting the base (प्रकृति) and the affix (प्रत्यय) is called आगम (augment) ; as, भू + ति = भू + अ + ति = here (अ) is an augment.

आदेश—That which is substituted in place of a base or of an affix is called आदेश (substitute) ; as स्था + ति= तिष्ठति—here तिष्ठ is an आदेश

इत्—The part, of a base (प्रकृति), आगम, and प्रत्यय, that drops is called इत् (ellision.)

इत् indicates some special operation. Thus :—

(i) श इत् indicates that the operations attending लट् are to be adopted ; *e. g.* दृश् + शतृ=here श of the affix is an इत् ; In लट् दृश् is substituted by पश्य ; Hence दृश् +शतृ=पश्यन्

प्रत्ययविधौ उद्देश्यपदं प्रकृति रुच्यते ; प्रकृतिः द्विधा - धातुः, प्रातिपदिकंच ।

(ii) घ इत् indicates that च् and ज् of the प्रकृति are to be substituted by क् and ग् respectively, *e. g.* पच् + घञ्=पाकः, त्यज् + घञ्=त्यागः

(iii) ख इत् indicates म् as an augment between the root and the word preceding it ; *e. g.* भुज + गम्+ ख = भुजंगमः

(iv) क and ङ इत् indicate that there will be no गुण, *e. g.* बुध् + क्ति=बुद्धि

(v) ञ and ण--इत् indicate that the last vowel and the penultimate अ of the root admit of वृद्धि, and also that the short penultimate vowel admits of गुण ; *e. g.* हृ + घञ्=हारः, भुज् + घञ् =भोग, त्यज्+घञ् = त्यागः, कृ + ण्वुल् =कारकः

(vi) ड-इत् indicates that टि drops ; *e. g.* भुज् + गम्+ड=भुजगः

(vii) प-इत् indicates that a त् is affixed to roots ending in vowels ; *e. g.* विश्व + जि + क्विप्=विश्वजित्

Similarly, other इत् serve special purposes.

1. कर्त्तरि कृत्

कृत्-affixes are added to roots in the sense of कर्त्तृवाच्य, unless otherwise specified.

2. कृत्याः

The affixes तव्य, अनीय, ण्यत्, यत्, क्यप् are called कृत्य प्रत्यय and they are used in कर्मवाच्य and भाववाच्य in the sense of 'proper', 'fit'.

3. तव्यत्तव्यानीयरः

तव्यत् (तव्य) and अनीयर् (अनीय) are affixed to roots in कर्मवाच्य and भाववाच्य
चि चेतव्य, चयनीय
त्वया पुष्पम् चेतव्यम्, चयनीयं वा ;
So कर्त्तव्यम्, करणीयम्, पातव्यम्, पानीयम् etc.
वस् may have तव्य in कर्तृवाच्य ; वास्तव्यः, one who dwells.

4. (i) अचो यत्

यत् is affixed to roots ending in vowels ; चि—चेयम्, जि—जेयम्

ईद् यति

आ of a root turns to ई when यत् follows:—
दा—देयम्, पा—पेयम्, स्था—स्थेयम्,

(ii) पोरदुपधात्

यत् is also affixed to roots ending in पवर्ग and having अ as the penultimate vowel. लभ्—लभ्यः, गम्—गम्यः । (This is an exception to 6 below.)

(*a*) शकि सहोश्च

यत् is affixed to शक् and सह also, शक्यम्, सह्यम्

(*b*) गद मद चर यमश्चानुपसर्गे

यत् is affixed to गद् etc. when no उपसर्ग precedes. गद्यम्, मद्यम्, चर्य्यम्, यम्यम्

न + वद् + यत्= अवद्यम्

5. (i) एति-स्तु-शास्-वृह-जुषः क्यप्

क्यप् is affixed to इ, स्तु etc.

(*a*) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्

Roots ending in a short vowel get a त् when a कृत् suffix, of which प् drops, is affixed इ—क्यप् = इत्यः। similarly स्तुत्यः, शिष्य।

(ii) हनस्त च

क्यप् is affixed to हन्, and न् turns to त् आत्महत्या, मातृहत्या

6. ऋहलोर्ण्यत्

ण्यत् is affixed to roots ending in ऋ and any consonant. (*cf.* 4)

कृ—कार्यम्, भृ—भार्या

(कृ and भृ optionally take क्यप् also, as कृत्यम्, भृत्यः)

भिद्—भेद्यम्, वच्—वाच्यम्

(*a*) च जोः कुः घिन्ण्यतोः

When ण्यत् (or a कृत् of which घ् drops) follows, च and ज turn to क and ग respectively, वच्+ ण्यत्= वाक्यम्, भुज् + ण्यत्= भोग्यम् (पच्+घञ्=पाकः सृज् + घञ्=सर्गः)

But वच् meaning 'to censure' yields वाच्य with ण्यत्, and भुज् meaning 'to enjoy' gives भोग्यः, So

{ वाक्यम्—a speech,
{ वाच्यम्—censurable.

{ भोज्यम्—eatable,
{ भोग्यम्—enjoyable.

7. कृत्यल्युटो बहुलम्

कृत्य प्रत्यय and ल्युट् (अन) प्रत्यय are also affixed in voices other than कर्म and भाव

e. g. नीयते अनेन इति नयनम् (करणवाच्ये ल्युट्)
दीयते अस्मै इति दानीयः (सम्प्रदानवाच्ये अनीय)
and so on.

ण्वुल्, तृच्

8. ण्वुल्-तृचौ

ण्वुल् (अक्) and तृच्-(तृ) are affixed to roots in कर्तृ वाच्य

कृ+ण्वुल्—कारकः, तृच्—कर्त्ता

दा + ण्वुल्—दायकः, तृच्—दाता

पच्-- पाचक, पक्ता

ल्यु, णिनि, अच्

9. नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिन्य्-अचः

ल्यु (अन) ia affixed to नन्दि etc.

e. g. नन्दि—नन्दयति इति नन्दनः, दूषयतीति दूषणः, so जनार्दनः मधुसूदनः, विभीषणः, पवनः, वर्द्धनः, रमणः, शोभनः, तपनः, कोपनः, अमर्षणः etc. णिनि is affixed to ग्रह् etc.

e. g. गृह्णाति यः सः ग्राही, तिष्ठति यः सः स्थायी, एवं-मन्त्री, वादी, प्रतिवादी, विवादी, अधिवासी, अपराधी, संसारी, विद्रोही etc.

Note that these words are not ईकारान्त, but इनन्त, and should be declined like गुणिन् and not like सुधी

अच् (अ) is affixed to पच् etc.

e. g. पचतीति पचः, पठति यः सः पठः, एवं देवः, जीवः, सर्पः, धरः.

क

10. (i) इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः

क (अ) is affixed to roots having इ, उ, ऋ, or ऌ as their penultimate vowel, and also to ज्ञा, प्री and कॄ।

लिखति यः सः लिखः, बुध्यते यः सः बुधः,

नृत्यति यः सः नृतः, प्रीणाति यः सः प्रियः,

जानाति यः सः ज्ञः, किरति (scatters) यः सः किरः (bird.)

(ii) आतश्चोपसर्गे

क is affixed to roots ending in आ and having an उपसर्ग prefixed to them ; सुखं तिष्ठति यः सः सुस्थः, प्रकृष्टं जानाति यः सः प्रज्ञः

ष्ठुन्

11. शिल्पिनि ष्ठुन्

ष्ठुन् (अक) is affixed to नृत्, खन् and रञ्ज to denote 'an artist'.

नर्त्तकः, खनकः, रजकः

अण्

12. कर्मण्यण्

अण् is affixed to roots with a कर्म (object) before them.

कुम्भं करोति यः सः कुम्भकारः,
एवं कर्मकारः, सूत्रकारः भारहारः ।

(i) आतोऽनुपसर्गे कः

क (instead of अण्) is affixed to roots ending in आ and having a कर्म before them, but not preceded by an उपसर्ग

धनं ददाति यः सः धनदः, वारि ददाति यः सः वारिदः, सर्वं जानाति यः सः सर्वज्ञः,

एवं नृपः, अङ्गुलित्रम् (gloves), मधुपः, भूपः

(ii) सुपि स्थः

क is affixed to स्था preceded by a सुबन्त,

in fact to all आकारान्त roots (not only स्था) preceded by a सुवन्त,

गृहे तिष्ठति यः सः गृहस्थः, पादैः पिवति यः सः पादपः, एवं प्रकृतिस्थः, मध्यस्थः, वनस्थः, द्वारस्थः, तटस्थः, द्विपः ।

(iii) अर्हः

अच् is affixed to अर्ह with a कर्म before it पूजाम् अर्हति यः सः पूजार्हः ।

एवं निन्दार्हः

(iv) अधिकरणे शेतेः

शी with an अधिकरण takes अच्

शय्यायां शेते यः सः शय्याशयः, एवं शिलाशयः, गुहाशयः, गिरिशयः ।

Note that गिरिशः is formed thus—

गिरिः अस्ति यस्य सः-गिरि + श

ट

13. चरेष्टः

ट is affixed to चर् with an अधिकरण preceding, *e. g.* वने चरति यः सः वनचरः, so also रात्रिचरः, निशाचरः, जलचरः, भूचरः

ट is affixed also to कृ preceded by दिवा, विभा etc.

दिवाकरः, विभाकरः (sun), निशाकरः, प्रभाकरः, भास्करः, कर्मकरः (a servant, but कर्मकारः a smith.)

खश्

14. (i) एजेः खश्

खश् (अ) is affixed to एजि .

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्

अरुष्, द्विषत् and स्वरान्त words get the augment म् when a ख-इत् प्रत्यय follows.

जनमेजयतीति जनमेजयः । अरुन्तुदः, द्विषन्तुदः

(ii) असूर्यललाटयोर्दृशितपोः

खश् is affixed to असूर्य + दृश् and ललाट + तप्; असूर्यम्पश्या, ललाटन्तपः

खच्

प्रियवशे वदः खच्

खच् is affixed to प्रिय + वद् and वश + वद्

प्रियंवदः, वशंवदः

(i) गमेः सुपि वाच्यः

खच् is affixed also to सुबन्त + गम्; मितंगमः (an elephant.)

विहायस् is substituted by विह, and खच् is optionally regarded as डित्; so विहङ्गमः, विहङ्गः, भुजङ्गमः, भुजङ्गः, तुरङ्गमः, तुरङ्गः

For विहगः, तुरगः भुजगः etc. see ड

The following words are also formed by खच्

द्विषन्तपः, परन्तपः, वाचंयमः, पुरन्दरः, सर्वंसहा, वसुन्धरा, कुलंकषा (नदी), अभ्रंकषं (हर्म्यम्), भयङ्करः, क्षेमङ्करः, प्रियङ्करः, विश्वम्भरः, पतिंवरा, अरिन्दमः

ड

15. अन्ता-ऽत्यन्ता-ऽध्व-दूर-पार-सर्वा-ऽनन्तेषु डः

When गम् is preceded by अन्त etc. ड is affixed to it. अन्तं गच्छति यः सः अन्तगः, so also अध्वगः, दूरगः, पारगः, सर्वगः।

The following are also formed by ड—सर्वत्रगः, पन्नगः, (snake), उरगः (snake), विहगः, भुजगः, तुरगः दुर्गः, शत्रुहः, क्लेशापहः, तमोपहः, सरसिजः, अद्रुष्टजः, प्रजाः, अनुजः, अजः, द्विजः।

16. किन्, कञ्, क्स

त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्च, क्सोऽपि वाच्यः।

किन्, कञ् and क्स are affixed to दृश् when it is preceded by त्यद्, यद् etc. and when the meaning of दृश् is not 'to see'; सदृक् सदृशः, सदृक्षः, तादृक् तादृशः, तादृक्षः

क्विप्

17. क्विप् is affixed to सद्, सू etc.

उपनिषद्, प्रसूः, वेदवित्, काष्ठभित्; सम्राट्, ब्रह्महा, भ्रूणहा, वृत्रहा, भाः, धुः, सुकृत्, पापकृत्, पुण्यकृत्

ण्वि

18. भजो ण्वि

ण्वि (इ) is affixed to भज्

अंशभाक्, दोषभाक्

So also उपानत्, प्रावृट्

णिनि

19. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये

णिनि (इन्) is affixed to roots preceded by a सुबन्त in the sense of 'nature', but not when 'a class' is meant, *e. g.* उष्णं भोक्तुं शीलमस्य इति उष्णभोजी, similarly, मृदुभाषी, मन्दगामी, सत्यवादी, मनोहारी, सहगामी, श्रमजीवी, अनुयायी, अनुजीवी, विवादी, उत्साही

क्त, क्तवतु

20. These two suffixes are known as निष्ठा

(i) निष्ठा

क्त and क्तवतु (क and उ इत्) are affixed to roots in the past tense.

क्त is used in कर्मवाच्य and भाववाच्य; क्तवतु is used in कर्तृवाच्य ।

मया स्नातम्, स गतवान् ।

In affixing क्त and क्तवतु many roots undergo peculiar changes. Note the following :—

क्षि—क्षीणः, क्षीणवान्; शृ—शीर्णः, शीर्णवान्,
भिद्—भिन्नः, छिद्—छिन्नः, हन्—हतः, शुष्—शुष्कः,
पच्—पक्वः, क्षै—क्षामः, स्फाय—स्फीतः, वस् उषितः,
क्षुध्—क्षुधितः, क्लिश्—क्लिष्टः, क्लिशितः, पू—पूतः, पवितः,
शी—शयितः, दम्—दमितः, धा—(अभि) हितः
दा—दत्तः, अद्—जग्धः (eaten.)

(ii) गत्यर्थाऽकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्थाऽस्-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च

क्त, in कर्तृवाच्य, is affixed to roots meaning 'to go,' to all intransitive roots, and to श्लिष्, शी etc.

स ग्रामं गतः; स सुप्तः, स स्थितः; स आसितः, स शयितः, स मृतः।

So also बन्धुमाश्लिष्टः, शय्यामधिशयितः, ईश्वरमुपासितः, दिनमुपोषितः, राममनुजातः

(iii) क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य-गति-प्रत्यवसानार्थेभ्यः

क्त, in अधिकरणवाच्य, is affixed to roots meaning 'to stay,' 'to go' and 'to eat'; आस्यते अस्मिन् आसितं स्थानम्

(iv) मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च

क्त is affixed to roots meaning 'to approve,' 'to know,' and 'to worship,' in *the present tense.* राज्ञां मतः बुद्धः पूजितः

(v) नपुंसके भावे क्तः

क्त, in भाववाच्य, is affixed to roots, and the words so formed are neuter; शयितम्, हसितम् स्थितम्, गतम्, मतम्

(These are used as nouns.)

शतृ शानच्

21. लटः शतृ-शानचौ

In place of लट् *i. e.*, in the present tense शतृ (अत्) is affixed to roots of the परस्मैपदी

class, and शानच् (आन) to roots of the आत्मनेपदी class.

Words formed with शतृ and शानच् are used as adjectives.

When शतृ is added, the root assumes the same form as when झि (अन्ति *i. e.* third person plural) is added to it ; *e. g.* कृ+अन्ति =कुर्वन्ति, कृ + शतृ = कुर्वन्

When शानच् is added, the root assumes the same form as when आते (*i. e.* third person dual) is added to it ; *e. g.* शी+आते =शयाते, शी + शानच्—शयानः

Though शतृ and शानच् are said to be used in the present tense, yet, because the words formed with them stand in an auxiliary relation with the finite verb, they may denote the tense of the finite verb ; *e. g.* पश्यन् जगाम

(i) Note that when two actions are performed simultaneously, one is expressed by शतृ or शानच्

(ii) लक्षणहेत्वोः क्रियायाः

शतृ and शानच् are used also to denote the nature of the main action, and to denote its cause : *e. g.* केन प्रकारेण भक्षयति इति प्रश्ने उत्तरम्—शयानः भक्षयति । so धनमर्जयन् वसति ।

A few important forms with शतृ and शानच् are given below :—

परस्मैपदी

शतृ—भू-भवन्, स्था-तिष्ठन्, दृश्-पश्यन्, पा-पिबन्, जि-जयन्, गै-गायन्, अद्-अदन्, हन्-घ्नन्, अस्-सन्, इ-यन्, विद्-विदन्, विद्वस्, भी-बिभ्यन्, श्रु-शृण्वन्, आप्—आप्नुवन्।

आत्मनेपदी

शानच्—शी-शयान, भुज्-भुञ्जान, आस्-आसीन, सेव्-सेवमान, वृध्-वर्द्धमान, वृत्—वर्त्तमान, सह—सहमान, अधि-ई-अधीयान, मृ-म्रियमाण

उभयपदी

स्तु-स्तुवन्, स्तुवान, ब्रू-ब्रुवन्, ब्रुवाण, दा-ददन्, ददान, कृ-कुर्वन्, कुर्वाण, ग्रह-गृह्णन्- गृह्णान

स्यतृ-स्यमान्

22. (i) तौ सत्—शतृ and शानच् are called सत्।

(ii) लृटः सद् वा

शतृ and शानच् are affixed to roots in place of लृट् also, *i. e.*, in the future tense.

The root assumes the same form as it does in लृट् and then अत् and आन are affixed to it. Consequently शतृ is equivalent to स्यत् and शानच् to स्यमान

(Note that स्यतृ and स्यमान are not two separate प्रत्ययs)

करिष्यन्तं, करिष्यमाणं पश्य ।

स्यतृ and स्यमान are used when the action is about to be performed. वक्ष्यमाणं वचनं, the speech about to be delivered.

उ

23. सनाशंसभिक्ष उः

उ is affixed to all सनन्त roots, and आशंस and भिक्ष *e. g.* पिपासुःचिकीर्षुः, आशंसुः, भिक्षुः

24. तुमुन् ण्वुल्

(i) तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्

When one action is performed for the sake of another, the latter is formed by affixing तुमुन् (तुम्) or ण्वुल् (अक) to the root : *e. g.* कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दर्शको याति

(ii) समान कर्तृकेषु तुमुन् (इच्छार्थेषु)

When two verbs have the same nominative and one of them means 'to wish', the other is formed by affixing तुम् ।

e. g. भोक्तुम् इच्छति, पातुम् व्यवस्यति, द्रष्टुम् अभिलषति ।

(iii) शक-धृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-क्रम-सहा-ऽर्हा-ऽस्त्यर्थेषु तुमुन् ।

तुमुन् is affixed to roots in conjunction with शक्, धृष् etc.

e. g. भोक्तुं शक्नोति, दातुं विद्यते, श्रोतुं श्रवणम् ।

(iv) पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु

In connection with words meaning 'fit', 'expert' तुम् is used : *e. g.* वोढुं समर्थः, भोक्तुं पटुः, पातुं कुशलः ।

(v) काल-समय-वेलासु तुमुन् ।

तुम् is affixed to roots in connection with काल, समय and वेला

भोक्तुम् कालः समयः वेला वा

Note that तुम्-प्रत्ययान्त words are अव्यय s.

तुम : काममनसोः-- म् of तुम् drops when काम and मनस् follow ; गन्तुकामः गन्तुमनाः ।

घञ्

25. (i) पद-रुज-विश-स्पृशो घञ्

घञ् (अ) is affixed to पद etc.

पद्यते असौ पादः, so रोगः, वेशः, स्पर्शः

(ii) भावे

घञ् is affixed to roots in भाववाच्य as well ; पाकः

(iii) श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे

घञ् is affixed to श्रि, नी and भू, only when no उपसर्ग precedes ; *e. g.* श्रायः, नायः, भावः ।

But when an उपसर्ग precedes अप् (and not घञ्) is affixed to them :—प्रश्रयः, प्रणायः, प्रभवः ।

N. B.—प्रभावः is a प्रादिसमास—Thus भू + घञ् = भावः, प्रकृष्टः भावः प्रभावः

उपसर्गस्य घञि-ध्रमनुष्ये बहुलम् । प्रासादः, प्राकारः, नीहारः, प्रतीहारः, प्रतीकारः ।

अच्, अप् (अल्)

26. (i) एरच्

अच् is affixed to इकारान्त roots ; चि-चयः, जि-जयः ।

(ii) ऋदोरप्

अप् is affixed to roots ending in ऋ and उ; कृ-करः, स्तु-स्तवः ।

(iii) हनश्च वधः

अप् is affixed to हन्. and हन् becomes वध्-वधः, (हन् + घञ् = घातः)

क्तिन्

27. स्त्रियां क्तिन्

क्तिन् (ति) is affixed to roots in भाववाच्य, and the word so formed is feminine. कृतिः, स्तुतिः, गतिः, श्रुतिः मतिः, सम्पत्तिः, ग्लानिः ।

अ

28. (i) अ प्रत्ययात् ।

अ is affixed to secondary roots (*i. e.* roots formed by सन्, क्यच् etc.) in भाववाच्य ;
पिपासा, चिकीर्षा, पुत्रीया (desire for a son).

(ii) गुरोश्च हलः ।

अ, in भाववाच्य, is affixed to roots ending in a consonant and having a long vowel.
ईहा (attempt), शिक्षा, दीक्षा, पीडा, सेवा, निन्दा, मेधा, बाधा, ईर्षा, लेखा, असूया ।

ल्युट् (अनट्)

29. ल्युट् च

ल्युट् (अन्) is affixed to roots in भाववाच्य;
हसनम्, पानम्, गमनम्, दानम् ।

खल्

30. ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्

खल् is affixed to roots preceded by ईषत्, दुः or सु in the sense of 'difficult' or 'easy', in कर्म and भाववाच्य
दुष्करः, सुकरः, ईषत्करः ।
शासि युधि धृषिमृषिभ्यो युच् वाच्यः
दुःशासनः, दुर्योधनः

क्त्वा

31. (i) अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा

क्त्वा is affixed to roots in connection with the negative particles अलम् and खलु;
अलं कृत्वा, खलु कृत्वा—no more of doing.

(ii) समानकर्तृकयोः पूर्वकाले

Of two actions having the same nominative that which is performed first is expressed by affixing क्त्वा to the root.

उक्त्वा व्रजति, स्नात्वा भुङ्क्ते

So ज्ञात्वा, जित्वा, वच्-उक्त्वा, वह्-उढ्वा, यज्-इष्ट्वा, बन्ध्-बिद्ध्वा, धा-हित्वा, विद् विदित्वा, लिख्- लिखित्वा, लेखित्वा, वद्-उदित्वा, वस्—उषित्वा, अद्-जग्ध्वा

(iii) समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्

When the root is compounded with an अव्यय excepting नञ्, क्त्वा is substituted by ल्यप् (यप्, य) ; आगम्य, विधाय, प्रदाय, प्रस्थाय, प्रकृत्य। But अगत्वा, अकृत्वा । तुक् वा ल्यपि—

When ल्यप् follows the final nasal of the root drops optionally :

मान्त—आगत्य, आगम्य, प्रणत्य, प्रणम्य। But नान्त—हन्-प्रहत्य, प्रमत्य, always न drops.

N. B. The words formed with क्त्वा or ल्यप् are असमापिका क्रिया अव्यय

[णमुल्]

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च

To denote 'frequency' णमुल् (अम्) is also used.

कृष्णचरितं स्मारं स्मारं नमति or

कृष्णचरितं स्मृत्वा नमति

These are also अव्यय

CHAPTER XII.

Suffixes.

तद्धित

General rules.

(i) तद्धितेष्वचामादेः किति च

When a तद्धित suffix, of which ञ, ण or क drops, is affixed the first vowel of the word gets वृद्धि ; ष्यञ्-गार्ग्य, अण्-शैव, फक्-नाडायनः

(ii) हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च

The words preceding हृद्, भग and सिन्धु also get वृद्धि । Both the words get वृद्धि; सौहार्दम्, सौभाग्यम्, साक्तुसैन्धवः

(iii) अनुशतिकादीनाञ्च

Both the words get वृद्धि in अनुशतिक, etc. आधिदैविकम्, आधिभौतिकम् ।

(iv) ओर्गुणः

उ gets गुण when the vowel or य of a तद्धित follows. भृगु + अण् = भार्गवः, बाहविः

(v) य-अ-स्येति च

इ, अ and य drop when ई or the vowel of a तद्धित follows.

दत्तः-दात्तिः, गङ्गा-गाङ्गेयः, अश्वपति-आश्वपतः, मत्स्यः-मात्सी

(vi) टेः

टि drops when a suffix with ड as इत् follows :

किम्-कतरः, कतमः

अण्

1. अण् प्रत्यय is used in the following senses :—
अपत्यार्थे, रक्तार्थे, संस्कृतभक्ष्यार्थे, देवतार्थे, समूहार्थे, अध्ययनकर्त्तर्थे, निवृत्तार्थे, निवासयर्थे, जातार्थे, भवार्थे, ग्रन्थार्थे, सेवकार्थे, तस्येदम्-अर्थे, विकारार्थे, शेषार्थे ।

तस्यापत्यम्

मनोरपत्यम्-मानवः

ण्य

1. दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः
ण्य (and not अण्) is affixed to दिति, अदिति, आदित्य and all words ending in पति, in the sense तस्यापत्यम्; दैत्यः, आदित्यः आदित्यः, प्राजापत्यः ।

अत इञ्

2. इञ् is affixed to words ending in अ
दत्तस्य अपत्यं दात्तिः, दशरथस्य अपत्यं दाशरथिः

3. मातुरुत् संख्यासम्-भद्र पूर्वायाः
अण् is affixed to मातृ when preceded by a numeral, सम् and भद्र, and उत् comes in.
द्वैमातुरः (one who is the son of two mothers), त्रैमातुरः, षाण्मातुरः, साम्मातुरः, भाद्रमातुरः

स्त्रीभ्यो ढक्

4. ढक् (एय) is affixed to feminine bases in the sense of अपत्य

सुमित्रायाः अपत्यं सौमित्रेयः

5. जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियादञ्

अञ् is affixed to words meaning both a country and a Kshatriya ; इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्

The अपत्य प्रत्यय (अण्, अञ् etc.), drops, when it is affixed to a word meaning a 'king' in the plural number, इक्ष्वाकवः, पञ्चालाः, but पाञ्चाल्यः नार्यः

6. तेन रक्तं रागात् (अण्)

कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्

7. सा अस्य देवता (अण्)

इन्द्रः देवता अस्य इति ऐन्द्रं हविः,

पाशुपतम् अस्त्रम्, बार्हस्पत्यं शास्त्रम्

8. तस्य समूहः

(i) अण्—युवतीनां समूहः यौवनम्,

वकानां समूहः वाकम्

All such words are neuter.

(ii) ग्राम-जन-बन्धु-सहायेभ्यस्-तल्

ग्रामाणां समूहः ग्रामता, so also जनता, बन्धुता, सहायता ।

All these words are feminine.

9. तदधीते तद्वेद (अण्)
व्याकरणम् अधीते वेत्ति वा वैयाकरणः
So also ज्यौतिषः, स्मार्त्तः

10. (i) राज्ञः क च (छ)
छ (ईय) is affixed to राजन् and क comes in ;
राज्ञः इदम्-राजकीयम्

(ii) युष्मद्-अस्मदोर्-अन्यतरस्यां खञ् च
तस्मिन्-अणि च युष्माकास्माकौ
अण् and खञ् are affixed to युस्मद् and अस्मद्, and युष्मद् and अस्मद् become respectively युष्माक and अस्माक । Also छ is affixed to them.

यौष्माकम्, यौष्माकीणम्, युष्मदीयम् (yours.)
आस्माकम्, आस्माकीनम्, अस्मदीयम् (mine.)

11. तत्र भवः (अण्, छः etc.)
मथुरायां भवः माथुरः, राष्ट्रे भवः राष्ट्रियः

12. तस्य इदम् (अण्, छ etc.)
विष्णोः इदम् वैष्णवम्, त्वदीयम्, मदीयम्

13. तस्य भावस्त्वतलौ
त्व and तल् are affixed in the sense—**तस्य भावः** or **धर्मः** ।
देवनां भावः देवत्वम्, साधोर्भावः साधुत्वं साधुता
त्व प्रत्ययान्त words are neuter.
ता प्रत्ययान्त words are feminine.

14. तदस्य सञ्जातन्ता रकादिभ्य इतच्

इतच् is affixed to तारका etc. in the sense ' it has come to it '.

तारकाः सञ्जाताः अस्य इति तारकितं—नभः, सुखितः, तृषितः

15. प्रमाणे द्वयसज्—दघ्नञ्—मात्रच्

द्वयसज् etc., are affixed in the sense ' it is its measurement '.

उरु प्रमाणमस्य उरुद्वयसम्, उरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम्

16. यत्तदेतेभ्यः परिमाणे--मतुप्

यत् परिमाणमस्य यावान् तावान्, एतावान्

किमिदंभ्यां वो घः—व of वतुप् turns to घ (इय) when it is affixed to किम् and इदम् । कियान्, इयान्

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्

मतुप् is affixed to words in the sense, ' it belongs to it '.

बुद्धिः अस्ति अस्य बुद्धिमान्, मतिमान्, गोमान् ।

(*a*) मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः

म of मतुप् turns to व after words ending in म, अ (आ) or having म or अ (आ) as the penultimate letter.

किम्—किंवान्, ज्ञानवान्, विद्यावान्

लक्ष्मीवान्, यशस्वान्, भास्वान् ।

But म does not turn to व after यव, etc. यवमान्, भूमिमान्

(*b*) झयः

म turns to व also after words ending in झय् (all letters beginning with क and ending with म, excluding the nasals) विद्युत्वान्

17. अर्शआदिभ्योऽच्

अच् is affixed to अर्शस् etc. in the sense of मतुप्; अर्शसः

18. अतिशायने तमबिष्ठनौ (superlative degree.)
अयमेषामतिशयेन लघुः,—लघुतमः, लघिष्ठः
द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ
अयमनयोः लघुः,—लघुतरः, लघीयान्
(See degrees of adjectives *ante.*)
विन्मतोर्लुक्

When इष्ठन् and ईयसुन् follow विन् and मतुप् drop. अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान्,

अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान्

19. ईषदसमाप्तौ कल्पब्- देश्य-देशीयरः
ईषद् ऊनः विद्वान् विद्वत्कल्पः
So पण्डितदेश्यः बोधिसत्वदेशीयः, इन्द्रकल्पः

20. किं यत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्
When one is selected out of two, डतरच् (अतर) is affixed to किं, यद् and तद्

अनयोः कतरः चोरः—which of these two is the thief ? so यतरः, ततरः

When one is sought to be known out of

many डतमच् is used. कतमो भवतां धार्मिकः ?
—who amongst you is virtuous ?

21. कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः
च्वि is affixed to words followed by कृ, भू, अस्, सम्-पद् in the sense ' it becomes what it was not '.
अकृष्णः कृष्णः भवति कृष्णी भवति
अस्य च्वौ—when च्वि follows an अकारान्त or आकरान्त word becomes ईकारान्त
मलिनीभवति, गङ्गीभवति

CHAPTER XIII.

To form Feminine Bases.

1. अजाद्यतष्टाप्

टाप् (आ) is affixed to bases ending in अ, and also to अज etc.

देवदत्ता, रामा, गता, सुप्ता, कृशा, दीना, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, प्रथमा, द्वितीया ।

अजा, अश्वा, कोकिला, वेश्या, क्षत्रिया ।

N. B.—Though अज, अश्व, etc. end in अ, yet they are specially mentioned in this rule, because, being names of different classes of animals, they would otherwise take ई in the feminine gender. See 12 below.

(i) शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः

शूद्रा—a Sûdra woman.

शूद्री—the wife of a Sûdra.

But महाशूद्री (a woman of the cowherd class, or his wife.)

(ii) प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः

When आप् follows, the अ just preceding a क of a प्रत्यय turns to इ ।

पाचक-पाचिका, गायक-गायिका, so नायिका, साधिका, पालिका, पाठिका ।

But अष्टका, पावका, सेवका, सूतका, सूतिका, पुत्रका, पत्रिका ।

2. ऋन्-नेभ्यो ङीप्

ङीप् (ई) is affixed, in fem. to bases ending in ऋ and न्

कर्तृ-कर्त्री, दात्री, धात्री, , गन्त्री

दण्डिन्-दण्डिनी, गुणिनी, मेधाविनी,

राजन्-राज्ञी, युवन्-यूनी (युवतिः), युवती is formed by शतृ ,and ई ; मघवन्-मघोनी, श्वन्-शुनी । सम्प्रसारण takes place in श्वन्, युवन् and मघवन् when no तद्धित suffix follows. So मघवन्-मघवती ।

N. B.—ङीप्-ङीष्-ङीन् प्रत्ययानां स्वरमात्रे भेदः

3. उग्-इतश्च

ई is affixed to words that are formed with the suffixes of which उ or ऋ drops.

उ {
क्वसु—विद्वस्-विदुषी
ईयसुन्—प्रेयस् प्रेयसी, ज्यायसी, गरीयसी, वर्षीयसी
मतुप्—श्रीमती, बुद्धिमती, यावती, इयती, कियती,
क्तवतु—कृतवत् कृतवती, गतवती, दृष्टवती
}

ऋ शतृ—सत् सती, रुदती, शृण्वती, ब्रुवती, ददती भवन्ती, धावन्ती, पठन्ती, स्मारयन्ती, चिकीर्षन्ती

N. B.—(i) आच्-छी-नद्योर् नुम्

नुम् (न) is optionally added to a base ending in अ and taking शतृ, when शी (क्लीबलिङ्ग औ-विभक्ति) or नदी (स्त्रीलिङ्ग ईप्रत्यय) follows.

शी—तुदती तुदन्ती (तुद् + अ + शतृ + औ dual of प्रथमा and द्वितीया) ; so also करिष्यती

करिष्यन्ती, याती यान्ती

नदी—भाती भान्ती

But शृणु+शतृ+ई = शृण्वती, so also कुर्वती, तन्वती, श्रदती, घ्नती, रुदती, Here there is no श्र ।

(ii) शप्-श्यनोर्-नित्यम्

नुम् is *always* added, in connection with शतृ, to bases formed with शप् and श्यन् [कर्त्तरि शप् (श्र); दिवादिभ्यः श्यन् (य)]

शप्—कथयन्ती, चिन्तयन्ती, पचन्ती

श्यन्—दीव्यन्ती,

4. टिड्-ढा-ऽण्-श्रञ्-द्वयसज्-दघ्नज्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-करप्-ख्युनाम्

ङीप् is the feminine suffix to words that are formed with suffixes of which ट or ढ drops, and to words formed with श्रण्, श्रञ् etc.

ट-इत्—कर्मकरी, श्रर्थकरी, निशाचरी, भयङ्करी, चतुर्थी; द्वयी, त्रयी; दयामयी, मृन्मयी, देवी, तटी, नदी, तरी, पुत्री,

ढ-इत्, वैनतेयी, श्रातिथेयी ।

श्रण्—कुम्भकारी

श्रञ्—वेदी

द्वयसज्—जानुद्वयसी; दघ्नच्—जानुदघ्नी,

मात्रच्—जानुमात्री; तयप्-द्वितयी, उभयी; ठक्-श्राह्निकी,

ठञ्—लावणिकी; कञ्-यादृशी; ईदृशी; क्वरप्-नश्वरी;

ल्युन्—सुभगङ्करणी

5. वयसि प्रथमे

ङीप् is the feminine suffix to words ending in अ and denoting 'age' other than the 'old age'.

कुमारी, किशोरी, तरुणी,

But वृद्धा, स्थविरा

Exceptions :—कन्या, बाला, वत्सा

6. द्विगोः

ङीप् is the feminine suffix to द्विगुसमास ending in अ

त्रिलोकी, पञ्चवटी, सप्तशती

7. पत्युर् नो यज्ञ-संयोगे

When ङीप् is affixed इ of पति is substituted by न, if the feminine word means 'a partner in sacrifice'.

ब्राह्मणस्य पत्नी।

शूद्रपत्नी is used simply in the sense of 'a wife'.

But इयं ग्रामस्य पतिः

(*a*) विभाषा स-पूर्वस्य

When पति is preceded by another word in a compound, न and ई come optionally.

वृद्धः पतिः यस्याः सा वृद्धपत्नी (वृद्धपतिः वा), similarly स्थूलपत्नी or स्थूलपतिः;

गृहस्य पतिः गृहपत्नी, गृहपतिर्वा

(*b*) नित्यं सपत्न्यादिषु

न and ई come *always* in सपत्नी etc.; सपत्नी, वीरपत्नी, एकपत्नी; भ्रातृपत्नी, पुत्रपत्नी ।

8. षिद्-गौरादिभ्यश्च (ङीष्)

ङीष् (ई) is the feminine suffix to words that are formed with a suffix of which ष drops, and also to गौर etc.

ष्ठुन्-रजकी, नर्त्तकी, षच्-मृगाक्षी, विशालाक्षी
गौरादि—गौरी, मत्सी, मानुषी, वृषी, हयी, वृक्षी etc.

9. (i) वोतो गुणवचनात्

ङीष् is optionally the feminine suffix to words ending in उ and signifying primarily a quality and secondarily the thing that possesses that quality.

पटुः पट्वी, लघुः लघ्वी, तनुः तन्वी, मृदुः मृद्वी, साधु साध्वी, गुरुः गुर्वी, अणुः अण्वी, स्वादुः स्वाद्वी ।
पटुः is both masc. and fem., but पट्वी is fem. So also लघुः, लघ्वी etc.

But कद्रुः, पाण्डुः are the only fem. forms. (No ङीष्)

(ii) वह्वादिभ्यश्च

वहुः, वह्वी, पद्धतिः पद्धती, सूचिः सूची, शक्तिः शक्ती (a weapon), अहिः अही, कपिः कपी, मुनिः मुनी, युवतिः युवती, धूलिः धूली, भूमिः भूमी, तरणिः

तरुणी, अवनिः अवनी, रात्रिः रात्री, रजनिः रजनी, धरणिः धरणी। (Each having two forms in the fem.)

10. पुंयोगाद्-आख्यायाम्

ङीष् is the feminine suffix to words signifying a male, in the sense 'his wife'.

ब्राह्मणस्य पत्नी ब्राह्मणी, So गणकी, नापिती, शूद्री, वैश्यी, क्षत्रियी, राज्ञी, गर्जी

11. स्वाङ्गाच्-चोपसर्जनाद्-असंयोगोपधात्

ङीष् is the optional feminine suffix (the alterative suffix being टाप्) to अ-कारान्त compounds, having no double consonant as the penultimate letter, and the second member being a स्वाङ्ग in a subordinate relation, *i. e.*, in अ-कारान्त बहुव्रीहि and प्रादि compounds.

चारुमुखा चारुमुखी, चन्द्रमुखा चन्द्रमुखी, निष्केशा निष्केशी। संयुक्तोपधात् तु टाप् एव—सुगुल्फा।

So also स्वङ्गी स्वङ्गा, तन्वङ्गी तन्वङ्गा, कृशाङ्गी कृशाङ्गा, तनुगात्री तनुगात्रा, सुकण्ठी सुकण्ठा

N. B.—स्वाङ्ग is a technical term.

(i) अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थम् अविकारजम्—अद्रवं—रक्तपित्तादिभिन्नम्। विकारः—क्षोभः, अङ्गवृद्धिः, हानिश्च so द्रवे—बहुकफा, सुस्वेदा

अमूर्तौ—सु-ज्ञाना,

अप्र॑ाणिस्थे—दीर्घमुखा शाला
विकारे—बहुशोथा

(ii) अतत्स्थं तत्र दृष्टं च—सुकेशी सुकेशा वा रथ्या, विकीर्णकेशा विकीर्णकेशी वा प्रेतभूमिः

(iii) तेन (स्वाङ्गेन) चेत् स्यात् तथायुतम्—पृथुस्तना पृथुस्तनी वा प्रतिमा।

नासिको-दरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाच्च—
तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका, कृशोदरी कृशोदरा, बिम्बौष्ठी बिम्बौष्ठा

But पृथु-जघना, मृगनयना, चन्द्रवदना, चारुदशना, लोलरसना, सहकेशा, अकेशा

12. जातेर्-अ-स्त्रीविषयाद्-अ-योपधात् (ङीप्)

ङीप् (ई) is the feminine suffix to words denoting a 'class', excepting the words having a य as the penultimate letter.

सिंही, मृगी, महिषी, हंसी, काकी, ब्राह्मणी, सर्पी, But वैश्या

Note हयी, गवयी, मत्सी, मनुषी, (although योपध)

13. Carefully note the following :—

Masculine form.	Feminine form.
राजा	राज्ञी
श्वा (dog)	शुनी
विद्वान्	विदुषी
मघवा (Indra)	मघोनी, मघवती
मनुष्यः	मनुषी
मातुलः	मातुली, मातुलानी

Masculine form.	Feminine form.
गृहपतिः	गृहपतिः, गृहपत्नी
श्वशुरः	श्वश्रूः
समानपतिः	सपत्नी
एकपतिः	एकपत्नी (a chaste woman.)
वीरपतिः	वीरपत्नी
ग्रामपतिः	ग्रामपतिः, ग्रामपत्नी
अधिपतिः	अधिपतिः
तुदन्	तुदन्ती, तुदती
दीव्यन्	दीव्यन्ती
बोधयन्	बोधयन्ती
गरीयान्	गरीयसी
भयङ्करः	भयङ्करी
सखा	सखी
मुनिः	मुनिः, मुनी
साधुः	साधुः, साध्वी
पाण्डुः	पाण्डुः
युवा	युवतिः, यूनी, युवती
बहुराजा	बहुराजा, बहुराज्ञी
सुकेशः	सुकेशी, सुकेशा
महाराजः	महाराजी
अग्निः	अग्नायी
नश्वरः	नश्वरी
धीवरः	धीवरी
मनुः	मनुः, मनायी, मनावी

शूद्रः	शूद्रा—a Sudra woman. शूद्री—the wife of a Sudra. शूद्राणी— "
सूर्यः	सूर्या—the divine wife of the sun. सूरी—the mortal wife (कुन्ती) of the sun.
आचार्यः	आचार्या—a woman teacher. आचार्यानी—the wife of a teacher.
क्षत्रियः	क्षत्रिया—a Kshatriya woman. क्षत्रियी—the wife of a Kshatriya. क्षत्रियाणी—a Kshatriya woman.
उपाध्यायः	उपाध्याया—a lady teacher. उपाध्यायी—a lady teacher or the wife of a teacher. उपाध्यायिनी—the wife of a teacher.
सभापतिः	सभापतिः—a woman president. सभापत्नी—the wife of the president.

———

CHAPTER XIV.

कारक-विभक्ति

Case and case-ending.

कर्त्ता-प्रथमा

1. **स्वतन्त्रः कर्त्ता**

The chief agent in the matter of the performance of an action is said to be the कर्त्ता।

शिशुःहसति—शिशुः is in the nominative case.

2. **प्रयोजकश्च**

He, who causes another, to act is also the कर्त्ता।

गुरुः शिष्यं शास्त्रम् अध्यापयति—गुरुः is the **प्रयोजक कर्त्ता***

3. **(अभिहिते) कर्त्तरि प्रथमा**

When the **कर्त्ता** is *spoken about* it takes **प्रथमा।**
वायुर्वाति । नदी वहति ।

4. **सम्बोधने च (१मा)**

हे राम ! हे हरे ! हे पितः !

5. **अव्ययोगे च**

अभून्नृपः दशरथ इत्युदाहृतः । विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं च्छेत्तुम् असाम्प्रतम् । दशरथ and **विषवृक्ष** take

---

*कर्त्ता च त्रिविधो ज्ञेयः कारकाणां प्रवर्त्तकः ।
(१) केवलो (२) हेतुकर्त्ता च (३) कर्मकर्त्ता तथापरः ॥

प्रथमा in connection with इति and साम्प्रतम् respectively.

कर्म-द्वितीया

1. कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म

That which is desired most to be achieved by the action of the कर्त्ता is said to be the कर्म

कुम्भकारः घटं करोति

2. कर्मणि द्वितीया

पाचकः ओदनं पचति । शिशुः चन्द्रं पश्यति

3. तथायुक्तं च अनीप्सितम्

The thing not desired is also a कर्म, if it is related to the verb like the desired one.

विद्यालयं गच्छन् पथि तृणं स्पृशति

He touches the blade of gross almost unconsciously and therefore it is not desired, yet it is used as a कर्म

4. अकथितञ्च

भिक्षुकः धनिनं धनं याचते—the beggar asks money from the rich man. Here धनिन् should actually be the अपादान and not the कर्म, and yet it is used as a कर्म। The कारक which is not used in its primary application becomes कर्म; in other words, the words, capable of being used as

अपादान, सम्प्रदान etc. and yet are not so used, become कर्म। This कर्म is said to be गौण or अप्रधान (Indirect). In such a case the verb has two objects, one मुख्य or प्रधान, (Direct) and the other गौण।

The following roots (and also those having the same meaning) have two such objects दुह् (to milk), याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रु, शास्, जि, मन्थ, मुष् (to steal)—these twelve are known as दुहादि। नी, हृ, कृष्, and वह—these four are known as न्यादि

गां दोग्धि दुग्धम्। धनिनं धनं याचते, भिक्षते। तण्डुलान् ओदनं पचति। तान् शतं दण्डयति। व्रजम् रुणद्धि गाम्। बालकं मार्गं पृच्छति। वृक्षं फलं चिनोति। छात्रं धर्मं ब्रूते, शास्ति, उपदिशति। शतं देवदत्तं जयति। सुधाम् जलधिं मन्थाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति।

6. अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्

In connection with intransitive verbs देश (a country), काल (time), भाव (state) and अध्वा (a distance to be traversed) become कर्म; कुरून् स्वपिति (sleeps in the country of the Kurus), मासमास्ते (stays for a month), गोदोहमास्ते (engages himself in milking the cow),

क्रोशमास्ते (goes over one krosa—two miles).

(i) Some roots have two objects in their causative forms.

गति-बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्मा-कर्मकाणाम् अणि कर्त्ता स णौ

The कर्त्ता in the non-causative form, becomes कर्म in the causative form, in connection with the following roots :—

(*a*) Roots meaning 'to go'.

पुत्रः गृहं गच्छति—माता पुत्रं गृहं गमयति । नीवह्योर्न—प्रभुः भारं नाययति, वाहयति वा, भृत्येन । But if the प्रयोजक कर्त्ता of वह be 'a charioteer—सारथिः अश्वान् रथं वाहयति

(*b*) Roots meaning 'to know'

शिष्यः शास्त्रं बुध्यते—गुरुः शिष्यं शास्त्रं बोधयति

(*c*) Roots meaning 'to eat'.

बलीवर्दाः शस्यं भक्षयन्ति—पालकः बलीवर्दान् शस्यं भक्षयति । भक्षेरहिंसार्थस्य—माता भक्षयति अन्नं शिशुना । आदिखाद्योर्न—माता आदयति खादयति वा अन्नं शिशुना

(*d*) Roots having a शब्द (ग्रन्थ, वाच्य, उपदेश, etc.) as कर्म—

विधिः वेदम् अधीते—विधिं वेदम् अध्यापयति

(*e*) Intransitive roots.

पृथ्वी सलिले आसीत्—पृथ्वीं सलिले आसयत् ।

(ii) जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम्

जल्पयति भाषयति वा धर्मं शिष्यं गुरुः

(iii) दृशेश्च—दर्शयति हरिं भक्तान्

(iv) हृक्रोरन्यतरस्याम्

The कर्त्ता of हृ and कृ in the non-causative form, becomes optionally the कर्म in the causative form.

प्रभुः भृत्यं (भृत्येन वा, अनुक्तेकर्त्तरि तृतीया) कटं हारयति, कारयति वा ।

अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा—similarly the कर्त्ता of अभि-वादि and दृशि becomes कर्म when these two are used in आत्मनेपद; अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ।

7. (i) अधिशीङ् स्थासां कर्म

The अधिकरण of अधि + शी, अधि + स्था and अधि + आस् becomes कर्म ; *i. e.* in place of सप्तमी द्वितीया is used.

अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः

(ii) अभि-नि विशश्च

The अधिकरण of अभि + नि + विश् optionally becomes कर्म

धर्मं धर्मे वा अभिनिविशते (applies himself to virtue.)

(iii) उपान्वध्याङ् वसः

The अधिकरण of वस् preceded by उप, अनु, अधि, or आ becomes कर्म ।

उपवसति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति, वा वैकुण्ठं हरिः

(*a*) अभुक्त्यर्थस्य न—when उप + वस् means 'to fast' its अधिकरण does not become कर्म । तीर्थे उपवसति (he fasts while staying in the holy place.)

(iv) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु

द्वितीया is used in connection with उभतः, सर्वतः, धिक्, and with उपरि, अधि and अधः when repeated.

गृहं सर्वतः (on all sides) अङ्गनानि; नदीमुभयतो वृत्ताः, धिक् कृष्णाभक्तम्; उपर्युपरि लोकम् ईश्वरः, अध्यधि लोकम्, अधोऽधो लोकम् ।

(v) अभितः परितः समया (near) निकषा (near) हा प्रति योगेऽपि । ग्रामम् अभितः, गृहं परितः, ग्रामं निकषा, समया वा, हा पापिनम्, मां प्रति सदयो भव ।

8. अन्तरान्तरेणयुक्ते

त्वां मां च अन्तरा (between) हरिः,
विद्याम् अन्तरेण (without) सुखं नास्ति

9. कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया

अनु, उप and some other indeclinables, though they do not actually qualify the verb,

yet, in particular senses, denote its relation, and are used independently of the verb. Then they are called कर्मप्रवचनीय ।

द्वितीया is used in connection with a कर्मप्रवचनीय; अनु or उप हरिम् सुराः (gods are inferior to हरि) राममनुज्ञातो लक्ष्मणः;

10. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे

To denote 'length of duration or place' द्वितीया is used.

मासं व्याकरणम् अधीते—reads grammar for a month.

क्रोशं कुटिला नदी—the river is meandering for two miles.

11. क्रियाविशेषणे च

सुखं निद्राति, मधुरं हसति, सत्वरं गच्छति ।

करण–तृतीया

1. साधकतमं करणम्

That which is regarded as the chief means of performing the action is called करण (instrumental.)

कर्तृकरणयोस्तृतीया

The कर्त्ता which is *not spoken of* takes तृतीया, so also does करण

मया पुस्तकं पठ्यते । हस्तेन गृह्णाति ।

2. दिवः कर्म च

The करण of दिव् (to play) optionally becomes कर्म । अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति

3. प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्

तृतीया is taught in connection with प्रकृति, etc. प्रकृत्या चारुः, स्वभावेन सुन्दरः, सुखेन याति, प्रायेण दृश्यते, जात्या ब्राह्मणः, नाम्ना रामः, धान्येन धनवान्,

4. अपवर्गे तृतीया (कालाध्वनोः)
अपवर्गः फलप्राप्तिः ।

Words denoting ' length of duration and space ' take तृतीया (and not २या) when the action is known to be finished and the result obtained.

मासेन व्याकरणमधीतम् (grammar has been finished in one month.)

क्रोशेन पुस्तकमधीतम् (the book is finished while going over two miles.)

Cf. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे etc.

5. सहार्थैः (सहयुक्तेऽप्रधाने इति पाणिनिः); पिता पुत्रेण सह याति ।

सहार्थाः—सह, साकं, सार्द्धं, समम्

तृतीया is used even when सह etc. are understood. वृद्धो यूना याति ।

6. येनाङ्गविकारः

The limb that causes a deformity of a person takes तृतीया

अक्ष्णा काणः (blind of an eye), पादेन खञ्जः।

7. इत्थंभूतलक्षणे

The special mark that distinguishes a thing takes तृतीया

जटाभिः तापसः ज्ञायते।

8. हेतौ

धनेन कुलम्, पुण्येन दृष्टो हरिः, दण्डेन घटः।

9. संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि

The object of सं + ज्ञा takes तृतीया optionally; पित्रा पितरं वा संजानीते (recognises his father).

10. हीनप्रयोजनार्थैश्च

तृतीया is used in connection with words signifying 'less' and 'necessity'.

एकेन ऊनः, विद्यया हीनः, विवादेन अलम्, कोऽर्थः मूर्खेण पुत्रेण?

सम्प्रदान–चतुर्थी

1. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्

That which is intended as the receiver of a gift is called सम्प्रदान (Dative.)

2. चतुर्थी सम्प्रदाने

दरिद्राय धनं ददाति

3. क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्

He, for whose sake an action is performed, is also सम्प्रदान

पुत्राय चन्द्रं दर्शयति, शिशवे क्रीड़नकमाहरति, शुकाय कृष्ण कृष्णेति पठति, पत्ये शेते, पुत्राय हसति, राज्ञे निवेदयति, मह्यं ब्रवीति ।

4. तादर्थ्ये

That for which something else is meant takes चतुर्थी

कुण्डलाय हिरण्यम्, पिपासायै जलम्, ज्ञानाय अध्ययनम्, मशकाय धूमः

5. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः

When a verb meaning 'to like' is used, he who likes is सम्प्रदान

तुभ्यं रोचते मांसम्, हरये रोचते भक्तिः

6. श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः

He, to whom the desire is sought to be made known, by the use of roots श्लाघ्, ह्नु (to hide), स्था and शप् (condemn), is सम्प्रदान—

गोपी कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा ।

7. धारेरुत्तमर्णः

When the root धारि (to borrow) is used the creditor is सम्प्रदान

देवदत्ताय शतं धारयति

8. स्पृहेरीप्सितः

When स्पृह् (to desire) is used the thing desired is सम्प्रदान

धनाय स्पृहयति

9. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः

When roots meaning 'to be angry', 'to hate', 'to envy', 'to grudge' are used, the object of those deeds is सम्प्रदान

शत्रवे क्रुध्यति, मित्राय द्रुह्यति, प्रतिवासिने ईर्ष्यति असूयति।

But क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मः

When क्रुध् and द्रुह् are preceded by an उपसर्ग the object takes द्वितीया

क्रूरम् अभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति।

10. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता

When प्रति + श्रु and आ + श्रु are used, the agent who causes one to make a promise is सम्प्रदान

भिक्षुकेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितः भिक्षुकाय धनं प्रतिशृणोति आशृणोति वा।

11. क्लृपि सम्पद्यमाने च

When क्लृप् etc. (roots meaning 'to become') are used that which so becomes is सम्प्रदान;

भक्तिः ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते, भवति

12. सुखयोगेऽपि (चतुर्थी)

सुखं शिष्याय

13. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः
ऊह्यायाः तुमुन्प्रत्ययान्त-क्रियायाः कर्मकारके चतुर्थी स्यात्, सा चेत् ऊह्यक्रिया उक्तक्रियायाः हेतुर्भवेत् ।

The object, of तुमन्त verb if understood, takes चतुर्थी, when another action is performed for its sake.

काष्ठाय याति (काष्ठम् आनेतुमित्यर्थः)

14. तुमर्थाच्च भाव-वचनात्
Words formed by suffixes in भाववाच्य in the sense of तुम् take चतुर्थी

पाकाय याति (पक्तुमित्यर्थः) । पाकः = पच् + भावे घञ् ।
Mark the subtle distinction between 13 and 14.

15. नमः—स्वस्ति—स्वाहा—स्वधा—ऽलं—वषड्—योगाच्च ।
नमो देवेभ्यः, स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वाहा अग्नये, स्वधा पितृभ्यः, अलं (समर्थः) मल्लो मल्लाय, वषट् इन्द्राय
N. B.—उपपद-विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी

A विभक्ति by virtue of a word, such as सुख, नमः, etc., is of weaker force than that by virtue of a कारक ; so देवान् नमस्करोति and not देवेभ्यः नमस्करोति । But the latter may be supported by rule 13—देवान् प्रीणयितुम् इत्यर्थः

16. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु

The object other than an animal, of मन् used

in the sense ' to regard slightly ' optionally takes चतुर्थी

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये (I do not regard you even as a straw.)

Note that here प्राणि is technical and stands for नौ, काक, अन्न, शुक and शृगाल। नौ-काकान्नशुकशृगालवर्ज्येषु ।

Hence न त्वां नावम् अन्नं वा मन्ये—here though नौ and अन्न are not animals yet चतुर्थी cannot be used.

But न त्वां शुने मन्ये—here श्वा (a dog) though an animal takes चतुर्थी ।

17. गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि

Objects, other than a path, of roots meaning ' to go ' take द्वितीया or चतुर्थी, if there is actual physical movement.

ग्रामाय ग्रामं वा गच्छति

But मनसा मथुरां (and not मथुरायै) गच्छति, for here no physical movement is meant.

अध्वानं गच्छति—here the object is a path actually traversed ;

But उत्पथात् पथे (४ र्थी) गच्छति (he turns to the path of rectitude from the path of vice)—here the path being no physical one, चतुर्थी is allowable.

---

not understood the meaning of the Sutras.

अपादान–पञ्चमी

1. ध्रुवमपायेऽपादानम्

That from which something else becomes disunited is called अपादान (Ablative.)

ध्रुवम्—that which remains firm.

अपाये—in the case of being disunited.

2. अपादाने पञ्चमी

वृक्षात् पत्रं पतति, अश्वात् पतितः, जलात् उत्थितः, गृहात् प्रस्थितः

3. जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थानामुपसंख्यानम्

एतेषां त्रयाणां धातूनां तदर्थानां च प्रयोगे यस्मात् जुगुप्सा (disgust) विरतिः (cessation) प्रमादः (swerveing) च भवति तदपादानम्।

पापात् जुगुप्सते, अध्ययनात् विरमति, धर्मात् प्रमाद्यति,

4. भीत्रार्थानां भयहेतुः

When roots meaning 'to fear' and 'to protect' are used the cause of the fear is अपादान

व्याघ्रात् बिभेति, विपदः त्रायते, दस्योः रक्षति।

5. पराजेरसोढः

When परा + जि is used that which is not tolerated is अपादान

अध्ययनात् पराजयते, धर्मात् पराजयते

6. वारणार्थानामीप्सितः

When roots meaning ' to prohibit ' are used that which is desired to be saved is अपादान

यवेभ्यो गां वारयति, अन्नेभ्यः काकं वारयति ।

Note अनीप्सितमपि—व्यसनात् पुत्रं निषेधति

7. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।

In the act of hiding he from whom hiding is desired is अपादान; गुरोरन्तर्धत्ते, मातुर्निलीयते कृष्णः

8. आख्यातोपयोगे ।

When learning according to prescribed rules is meant the teacher is अपादान

उपाध्यायात् अधीते

But गायकात् गीतं शृणोति is quite correct, though गायकस्य गीतं शृणोति would be in strict conformity with this rule.

9. जनिकर्त्तुः प्रकृतिः

The origin from which the agent of जन् (to be born) is born is अपादान

ब्रह्मणः लोकाः जायन्ते

10. भुवः प्रभवः

The source from which a thing springs up is अपादान

हिमालयात् गङ्गा प्रभवति

11. ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ।

The कर्म and the अधिकरण of the infinite verb formed with ल्यप् and remaining understood, take पञ्चमी

प्रासादात् पश्यति—प्रासादमारुह्य इत्यर्थः

आसनात् पश्यति—आसने उपविश्य इत्यर्थः।

12. यतश्चाध्वकालनिर्माणम् तत्र पञ्चमी।

That from which a distance or a length of duration is measured gets पञ्चमी।

प्रयागात् त्रिंशत् क्रोशाः, माघात् तृतीये मासि

N. B.—तद्युक्तात् अध्वनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात् सप्तमी च वक्तव्या

So वनात् ग्रामो योजनं योजने वा

विवाहात् दशमे दिने।

13. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते

पञ्चमी is used in connection with अन्य etc.

अन्यार्थ—मित्रादन्यः कः परित्रातुं समर्थः ?

विष्णुः शिवात् भिन्नः, इतरः, अपरः वा।

आरात् (=दूर, समीप)—ग्रामात् आरात् वनम्

ऋते—ज्ञानात् ऋते मोक्षो नास्ति (द्वितीयापि—श्रमम् ऋते विद्या न भवति)

(i) दिक्शब्द—ग्रामात् पूर्वः

(ii) माघात् पूर्वः पौषः, उत्थानात् परतः

अञ्च्-भागान्त—ग्रामात् प्राक् (पूर्वः) वृक्षः

आच्-प्रत्ययान्त—हिमालयात् दक्षिणा भारतवर्षम्

आहि-प्रत्ययान्त—प्रयागात् दक्षिणाहि विन्ध्यः

14. प्रभृति बहिर्य्यां च

जन्मतः प्रभृति अन्धः, तस्मात् दिनात् आरभ्य । ग्रामात् बहिः

15. पञ्चम्यपाङ्परिभिः

पञ्चमी is used in connection with अप and परि (meaning 'excluding') and with आ (meaning 'including' and 'excluding'.)

अप परि वा संसारात् सुखम्; आ मुक्तेः संसारः, आ सकलात् ब्रह्म ।

16. विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्

Qualitative words (excepting those that are feminine) used as a reason take पञ्चमी optionally.

अन्धत्वात् (अन्धत्वेन वा) न पश्यति

But (i) बुद्ध्या मुक्तः (बुद्धि, fem.)

(ii) धनेन कुलम् (धन, not a qualitative word).

Exception to (ii) पर्वतो वह्निमान् धूमात् । This is known as हेतौ पञ्चमी

Exception to (i) अत्र नास्ति घटः अनुपलब्धेः

17. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्

तृतीया, पञ्चमी and द्वितीया are used in connection with पृथक्, विना and नाना

Instances are very rare with पृथक् and नाना ।

रामं, रामेण, रामात् वा विना ।

18. करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य

When स्तोक (little), अल्प, कृच्छ्र (difficulty) and कतिपय have the sense of the instrumental and are not used as adjuncts, they take तृतीया and पञ्चमी

स्तोकेन स्तोकात् वा मुक्तः

But स्तोकेन विषेण हतः, स्तोकं पचति

19. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च

Words signifying 'distance' and 'nearness' take द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी

ग्रामस्य दूरं दूरेण दूरात् वा

20. पञ्चमी विभक्ते (निकृष्टादेकोत्कर्षे)

When of two one is meant to be superior or inferior, that from which the distinction is made takes पञ्चमी

धनात् विद्या गरीयसी

21. हेतौ पञ्चमी (तृतीया च)

भयात् भयेन वा कम्पः

सम्बन्ध–षष्ठी

Note that सम्बन्ध is no कारक in Sanskrit. क्रियान्वयि कारकम् ।

1. षष्ठी शेषे

षष्ठी is used in the remaining cases, *i. e.* those that have not been already provided for, *i. e.*, generally in stating a relation of 'possession.'

तव गृहम्, वृक्षस्य पत्रम्, राज्ञः पुरुषः ।
कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव—सतां गतम्, सर्पिषो जानीते, मातुः स्मरति, फलानां तृप्तः, भजे शंभोः चरणयोः ।

2. षष्ठी हेतुप्रयोगे

षष्ठी is used when the word हेतु is applied ;
अर्थस्य हेतोः सेवते

3. सर्वनाम्न स्तृतीया च

When the word हेतु is connected with a सर्वनाम, षष्ठी and तृतीया are used.
केन हेतुना कस्य हेतोः वा स आगतः

4. एनपा द्वितीया च

द्वितीया and षष्ठी are used in connection with words formed with the suffix एनप्
उद्यानं उद्यानस्य वा दक्षिणेन पर्वतः

5. दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्

षष्ठी and पञ्चमी are used in connection with words signifying 'distance' and 'nearness.'

ग्रामस्य ग्रामात् वा दूरम् *cf.* Rule 19 of the previous section.

6. अधीगर्थदयेशां कर्मणि

अधीगर्थः = स्मृत्यर्थः

The कर्म of roots meaning 'to recollect', and of दय् (to favour) and ईश् (to lord it over) optionally takes षष्ठी

मातुः स्मरति, दरिद्रस्य दयते, पुत्रस्य ईष्टे।
पक्षे द्वितीया

7. जासि-निप्रहन-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्

The कर्म of जास् etc., having the implication of ' harm ' optionally takes षष्ठी

चौरस्य उज्जासयति, शत्रोः निहन्ति प्रहन्ति निप्रहन्ति प्रणिहन्ति वा। शत्रोः पिनष्टि। पक्षे द्वितीया।

But यवान् पिनष्टि

8. कर्तृ-कर्मणोः कृति

The कर्त्ता and the कर्म of कृदन्त verbs take षष्ठी।

ईश्वरस्य कृतिः, शिशोः शयनम्
पयसः पानम्, अन्नस्य पाकः

N. B.—Verbs may be divided into two classes.

(i) तिङन्त and (ii) कृदन्त

(i) तिङन्त—भवति, अकरोत्, जगाम

(ii) कृदन्त—कृतिः, गमनम्, पाकः

The कर्त्ता and कर्म of तिङन्त verbs generally take प्रथमा and द्वितीया respectively. But the कर्त्ता and कर्म of कृदन्त verbs take षष्ठी

When a doubt arises as to the exact conjugation of a root students most often split up a तिङन्त verb into its correspond-

ing कृदन्त and तिङन्त forms—thus, for भुङ्क्ते they write भोजनं करोति, but they at the same time forget to apply this rule ; thus for बालकः अन्नं भुङ्क्ते they write ' बालकः अन्नं भोजनं करोति। They should beware that the correct form is बालकः अन्नस्य भोजनं करोति।

(*a*) गुणकर्मणि वेष्यते

The indirect object takes षष्ठी optionally ; नेता अश्वस्य गृहस्य (गृहं गृहे वा)

9. उभयप्राप्तौ कर्मणि

When, according to Rule 8, षष्ठी is applicable both to the कर्त्ता and कर्म simultaneously, it is applied to the कर्म only.

गवां दोहः गोपेन—here in connection with the कृदन्त word दोह its कर्त्ता 'गोप' and कर्म 'गो' are both to have षष्ठी by Rule 8. But this rule restricts षष्ठी to the कर्म only, and the कर्त्ता gets the usual विभक्ति *i. e.* प्रथमा in कर्तृवाच्य, तृतीया in कर्मवाच्य।

बालकः चन्द्रस्य दर्शनं करोति

(*a*) स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः

But this rule does not apply when the कृदन्त word is formed with the feminine suffixes

श्रक and श्रा । भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः—here both the कर्त्ता and the कर्म take षष्ठी

(*b*) शेषे विभाषा—

In connection with all other feminine कृदन्त words the कर्त्ता takes षष्ठी optionally.

विचित्रा जगतः कृतिः हरेः हरिणा वा ।

Some would not like to restrict this rule to feminine words only, but they say that षष्ठी is used in connection with all कृदन्त words of all genders.

शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्यस्य आचार्येण वा

10. कस्य च वर्त्तमाने

The कर्त्ता of a कृदन्त word formed with क्त in the present tense, takes षष्ठी

'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्त्तमाने क्तः।
राज्ञां मतः, सतां बुद्धः जनानां पूजितः ।

11. अधिकरणवाचिनश्च

षष्ठी is used also in connection with क्त in the अधिकरणवाच्य । इदमेषां शयितम्

12. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्

Exceptions to rule 8.

ल (शतृ, शानच्कसु, कानच्)—उ (उकारान्त-प्रत्ययाः)—उक—अव्यय (तुमु, क्त्वाच्)—निष्ठा (क्त, क्तवतु)—खलर्थ—तृन्

षष्ठी is not used in connection with words formed with ल etc.

ल—ईश्वरः सृष्टिं कुर्वन् कुर्वाणो वा वर्त्तते । शास्त्रं विविद्वान् । उ—जलं पिपासुः । उक—दैत्यान् घातुकः हरिः । अव्यय—गृहं गत्वा, अन्नं भोक्तुम् । निष्ठा—गृहं गतवान्, तेन शत्रुः निहतः । खलर्थ—न तत् मया सुकरम् । तृन्—धनं दाता ।

धनस्य दाता is also correct, but in that case दाता has to be derived not with तृन् but with तृच्

(*a*) द्विषः शतुर्वा—शत्रुं शत्रोः वा द्विषन्

(*b*) अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः

षष्ठी is not used in connection with words formed with अक् and इन् in a future sense and with इन् in the sense of a debtor.

सन्तं पालकः अवतरति हरिः । व्रजं गामी, शतं दायी ।

13. कृत्यानां कर्त्तरि वा

मम मया वा सेव्यः हरिः । तव त्वया वा पठितव्यम् । तस्य तेन वा गन्तव्यम् ।

14. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्

षष्ठी and तृतीया are used in connection with words signifying ‘ comparison ’ ;

तेन तस्य वा तुल्यः, तव त्वया वा सदृशः, समः । But in connection with तुला and उपमा षष्ठी only is used.

तव तुला उपमा वा नास्ति ।

15. चतुर्थी च आशिषि आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः

In the sense of blessing षष्ठी and चतुर्थी are optionally used in connection with आयुष्य, मद्र, etc.

आयुष्यं भद्रं वा शिष्यस्य शिष्याय वा

16. तृप्त्यर्थानां विभाषा करणे

करण of roots meaning 'satisfaction' optionally takes षष्ठी। फलानां फलैः वा तृप्तः।

अधिकरण—सप्तमी

1. आधारोऽधिकरणम्

That in which the action is located is called अधिकरण

अधिकरण is of five kinds :—

सामीप्य—गङ्गायां वसति - गङ्गासमीपे इत्यर्थः।

एकदेश—गृहे स्वपिति-गृहस्य एकदेशे इत्यर्थः।

विषय—धर्मे मतिरस्ति—धर्मविषये इत्यर्थः।

अभिव्याप्ति—तिले तैलमस्ति—तिलमभिव्याप्य इत्यर्थः।

काल—वर्षासु वृष्टिर्भवति—वर्षाकाले इत्यर्थः।

Note that, strictly speaking, the action really abides either in the कर्त्ता or in the कर्म and not in the अधिकरण, yet it is said to be located in the अधिकरण because of its close connection with the कर्त्ता and the कर्म।

2. सप्तम्यधिकरणे ।

गृहे तिष्ठति स्थाल्यां पचति

3. निमित्तात् कर्मयोगे ।

The thing, for which the action is performed, takes सप्तमी, if it is connected with the object of the verb.

चर्मणि हरिणं हन्ति । केशेषु चमरीं हन्ति ।

Note मांसाय हरिणं हन्ति—here चतुर्थी by 'क्रियार्थोपपद'—

4. यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

When the time of an action is determined by that of another, the latter is expressed by सप्तमी ; रजन्यां प्रभातायां स आगतः । सूर्ये अस्तमिते स प्रस्थितः ।

(This is ordinarily known as भावे सप्तमी)

5. षष्ठी चानादरे ।

When 'neglect' is shown by an action, that which is so neglected takes षष्ठी or सप्तमी ; रुदतः शिशोः, रुदति शिशौ वा माता जगाम ।

6. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च

षष्ठी and सप्तमी are used in connection with स्वामी etc.

गवां गोषु वा स्वामी । विवादस्य विवादे वा साक्षी ।

7. यतश्च निर्द्धारणम्

When one, out of a group, is specified in respect of its 'class,' 'quality,' 'action'

or 'name', the word expressive of the group takes षष्ठी or सप्तमी

जाति—नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः
पशूनां पशुषु वा सिंहः श्रेष्ठः
गुण—गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा
क्रिया—वक्तॄणां वक्तृषु वा मिष्टभाषी पूज्यते
संज्ञा—छात्राणां छात्रेषु वा माधवः बुद्धिमत्तमः
cf पञ्चमीविभक्ते

8. सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये

The words denoting 'time' or 'path' between two actions take सप्तमी and पञ्चमी ;
अद्य भुक्त्वा अयं द्व्यहे द्व्यहात् वा भोक्ता; अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशात् वा लक्ष्यं विध्येत् ।

9 साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः

सप्तमी is used in connection with साधु and निपुण when they signify 'respect', but not when प्रति intervenes.
मातरि साधुः निपुणो वा । But मातरं प्रति साधुः ।

10. विवक्षावशात् कारकाणि

In the previous sections special cases have been prescribed for the use of special कारकs. But these rules are not often strictly adhered to. It is the option of the speaker to say either गृहं गच्छति or गृहे गच्छति, शिष्याय ज्ञानं वितरति or शिष्ये ज्ञानं वितरति ।

अपादान-सम्प्रदान-करणाधार-कर्मणाम् ।
कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥

In the instance अञ्जलिं कृत्वा प्रणमति the word अञ्जलि admits of द्वितीया, being the object of कृत्वा, and of तृतीया, being the करण of प्रणमति । If a doubt arises as to which of two or more कारकs simultaneously applicable has to be used, the above couplet lays down that the कारक mentioned later in the list अपादान, सम्प्रदान, करण, अधिकरण, कर्म and कर्तृ should be used.

CHAPTER XV.

समास

विधिम् अनतिक्रम्य	यथाविधि
राज्ञः पुरुषः	राजपुरुषः
नीलम् पद्मम्	नीलपद्मम्
पुरुषः सिंह इव	पुरुषसिंहः
कुम्भं करोति यः सः	कुम्भकारः
पञ्चभिः गोभिः क्रीतः	पञ्चगुः
पीतम् अम्बरं यस्य सः	पीताम्बरः
रामश्च लक्ष्मणश्च	रामलक्ष्मणौ

In the above instances the same idea is expressed in two forms. The first column contains forms having two or more words, while the second column contains forms that have those separate words combined into one complete word.

Thus when two or more suitable words are combined into one complete word it is said to be a समास ।

विभक्तिs of all the words that go to form a समास drop, and a suitable विभक्ति is attached to the complete word. [सुपो धातुप्रातिपदिकयोः)

Compounds are primarily of four kinds—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and द्वन्द्व

There are again varieties of these four. These varieties will be noted in proper places.

N. B.—सुपां सुपा, तिङा, नाम्ना, धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥
(१) सुप्+सुप्—राजपुरुषः, (२) सुप् + तिङ्—पर्यभूषत् (३) सुप् + नाम (प्रातिपदिक)—कुम्भकारः, (४) सुप् + धातु—कटप्रूः (worm that eats into mats, etc.), (५) तिङ् + तिङ्—खादतपिबता (a festival specially characterised by eating and drinking), (६) तिङ्+सुप्—कृन्तविचक्षणा

सह सुपा

A सुबन्त word is compounded with other suitable word or words (the latter may be सुबन्त or तिङन्त). नीलोत्पलम्, पीताम्बरः, नातिशीतोष्णम्, भूतपूर्वः, अपचसि ।

This is the most general rule of compounds and applies to all compound words. But special rules have been made for almost all compound words (or groups of such words). Those compound words, that cannot be accounted for by any of the special rules, are accounted for by this, and they form a class of their own, ordinarily known as सुप्सुपेति समास । In the instances given above the first two (नीलोत्पलम्,

पीताम्बरः) are formed by the application of special rules, whereas no special rule applies to the rest, and hence these (and not the first two) are pre-eminently instances of सुप्सुपेति समास

Section 1.

अव्ययीभाव

(Adverbial Compounds).

An अव्यय is compounded with another suitable word in different senses – it is called अव्ययीभाव समास

(*a*) अव्ययीभावश्च

The whole word formed by अव्ययीभावसमास is an अव्यय and neuter.

(*b*) प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्

The member of a compound, referred to by the प्रथमान्त word in the rules of compounds, is called उपसर्जन

(*c*) उपसर्जनं पूर्वम्—Of the members of a compound the उपसर्जन is placed first.

(*d*) अव्ययाद् आप्सुप :

The आप् and the विभक्ति of an अव्यय drop, *e. g.*, आप्— तत्र लतायाम्। सुप्—यथाशक्ति, अनुविष्णु ।

(*d*1.) नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः

The विभक्ति of an अकारान्त अव्ययीभाव does not drop ; and all विभक्ति except पञ्चमी are replaced by अम् । गृहस्य समीपे उपगृहम्, गृहस्य समीपः उपगृहम् । But गृहस्य समीपात् उपगृहात्

(*d*2.) तृतीया सप्तम्योर्बहुलम्

In many instances तृतीया and सप्तमी are substituted by अम् optionally.

उपगृहम् उपगृहेण, उपगृहम् उपगृहे ।

(*e*) ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य—In neuter gender the final long vowel of a word is shortened. निद्रा न युज्यते अधुना-अतिनिद्रम्

Instances of अव्ययीभाव समास

कृष्णमधिकृत्य या कथा सा अधिकृष्णं कथा

कण्ठस्य समीपे—उपकण्ठम् (उपकण्ठे वा)

भिक्षायाः अभावः—दुर्भिक्षम्

कम्बलस्य नायं कालः—अतिकम्बलं कालः

शिवस्य पश्चात्—अनुशिवम्

रूपस्य अनु—अनुरूपम्, दिने दिने प्रतिदिनम्, शक्तिम् अनतिक्रम्य यथाशक्ति, हरेः सादृश्यम् सहरि ।

तृणमपि अपरित्यज्य सतृणम् । समुद्रपर्यन्तम् आसमुद्रम् । ग्रामात् बहिः बहिर्ग्रामम् । अग्निम् अभि अभ्यग्नि (towards fire), अनुगङ्गम् वाराणसी (along-side).

2. पारेमध्ये षष्ठ्या वा—पारे and मध्ये are optionally compounded with a षष्ठ्यन्त word (this is अव्ययीभाव); गङ्गायाः पारम् पारेगङ्गम्, गङ्गायाः मध्यम् मध्येगङ्गम्, पक्षे गङ्गापारम् गङ्गामध्यम्

3. नदीभिश्च

A numeral makes an अव्ययीभाव समास with a word denoting a river (in the sense of 'aggregate'.)

पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम्

4. अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्

A word denoting a river makes an अव्ययीभाव समास with a सुबन्त word when the whole word is a name of something else :— उन्मत्ता गङ्गा यस्यां उन्मत्तगङ्गम् (कश्चिद् देशः)

Rules about the last member of अव्ययीभाव

1. अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (टच्-अ)

In अव्ययीभाव समास शरत्, जरस् etc. take the समासान्त suffix टच्। उपशरदम्; उपजरसम्

2. प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः

अक्षि after प्रति, पर, सम् and अनु takes टच्; प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, समक्षम्, अन्वक्षम् (forth-with.)

3. अनश्च—words ending in अन् take टच्, उपराजम्, आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मम्

[*N. B.*—न drops by ' नस्तद्धिते '.]

4. नपुंसकादन्यतरस्याम्

Neuter words ending in अन् take टच optionally. उपचर्मम् उपचर्म । अहि अहि प्रत्यहं प्रत्यहः ।

5. नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः

These optionally take टच्; नद्याः समीपम् उपनदम् उपनदि

6. झयः

Words ending झय् (1st, 2nd, 3rd and 4th letters of a वर्ग) take टच optionally; उपसमिधम् उपसमित्, उपदृषदम् उपदृषत् ।

7. गिरेश्च सेनकस्य

गिरि takes टच् according to सेनक; उपगिरम् उपगिरि ।

8. गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य

(उपसर्जन here means अप्रधान)

अ-प्रधानीभूत-गोशब्दान्तस्य, अप्रधानीभूत-स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासस्य अन्त्य-स्वरवर्णस्य स्थाने ह्रस्वादेशः स्यात् ।

In बहुव्रीहि and अव्ययीभाव compounds the final vowel of गो and of words made feminine by the addition of a suffix is shortened. उपगु, अधिस्त्रि ।

9. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च—these are irregularly formed. तिष्ठन्ति गावः यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः । आयन्ति गावः यदा स कालः आयतीगवम्

Section 2.

तत्पुरुषः

(Determinative Compounds.)

गृहंगतः—गृहगतः। विद्यया हीनः—विद्याहीनः। कुण्डलाय हिरण्यम्—कुण्डलहिरण्यम्। व्याघ्रात् भीतः—व्याघ्रभीतः। पयसः पानम्—पयःपानम्। रणे पटुः—रणपटुः।

In the above instances a couple of words is compounded, of which the first word gets द्वितीया, तृतीया, etc., according to the meaning, and the second word gets प्रथमा। Such compounds are known as तत्पुरुषः and are named as द्वितीया तत्पुरुष, तृतीया तत्-पुरुष, etc., according as the विभक्ति of the first word. The gender of the compound is determined by that of the last word.

A

1. (*a*) द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

A द्वितीयान्त word is compounded with श्रित, अतीत etc.; कृष्णं श्रितः कृष्णाश्रितः, दुःखम् अतीतः दुःखातीतः, कूपं पतितं कूपपतितः

(*b*) गम्यादीनामुपसंख्यानम्

ग्रामं गमी ग्रामगमी, अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः, वेदं विद्वान् वेदविद्वान्।

(c) कालाः अत्यन्तसंयोगे

A द्वितीयान्त word signifying 'extention of time' is compounded with a सुबन्त word; मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखम्, वर्षं भोग्यं वर्षभोग्यम्

2. (a) (तृतीया) पूर्व-सदृश-समो-नार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णैः

पूर्वप्रभृतिभिः अष्टभिः शब्दैः तृतीयान्तशब्दः समस्यते। मासेन पूर्वः मासपूर्वः, पितृसदृशः, गुरुसमः, एकोनः, वाचा कलहः वाक्कलहः, वाङ्निपुणः, गुडमिश्रः, आचारश्लक्ष्णः।

(b) कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्

In many cases a तृतीयान्त कर्त्ता or करण is compounded with the कृदन्त word. सर्पेण दष्टः सर्पदष्टः। शरेणः भिन्नः शरभिन्नः। But दात्रेण लूनवान् (here no समास)

(c) Other instances of तृतीया तत्पुरुष

वातच्छेद्यानि तृणानि, काकपेया नदी (कृत्यैरधिकार्यवचने); दध्ना उपसिक्तः ओदनः दध्योदनः।

3. चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः

A चतुर्थ्यन्त word is compounded with another word (प्रकृति) of which the former is its effect (विकृति), and also with अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित।

यूपाय दारु यूपदारु, कुण्डलहिरण्यम्, द्विजाय इदं पाद्यम् द्विजार्थं पाद्यम्। So also भूतबलि, पुत्रहितम्, पितृसुखम्, गोरक्षितम्।

But रन्धनाय स्थाली, अश्वाय घासः —here no समास for want of प्रकृतिविकृतिभावः ।

4. (*a*) पञ्चमी भयेन

भयेन—with words denoting ' fear '; चौरभयम्, दस्युभीतिः, व्याघ्रभीः

(*b*) अपेता-ऽपोढ-मुक्त-पतित-ऽपत्रस्तैरल्पशः

A few पञ्चम्यन्त words are compounded with अपेत (gone away), अपोढ (removed), मुक्त, पतित, अपत्रस्त (afraid of). सुखापेतः, स्वर्गपतितः । But प्रासादात् पतितः, महाभोजनात् अपत्रस्तः—no samasa.

(*c*) स्तोका-ऽन्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन ।

[*N. B.*—पञ्चमी स्तोकादिभ्यः—by this rule पञ्चमी of स्तोक etc., does not drop.]

स्तोकान्मुक्तः, दूरादागतः ।

5. (*a*) षष्ठी

A षष्ठ्यन्त, word is compounded with another suitable word.

वृक्षस्य शाखा वृक्षशाखा, सुखभोगः, पयःपानम् ।

Prohibitions of षष्ठी समास

(i) न निर्द्धारणे,

निर्द्धारणे अर्थे या षष्ठी विहिता सा न समस्यते; नृणां श्रेष्ठः ज्ञानी—here नृ-श्रेष्ठ cannot be compounded.

(ii) पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्-अव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन ।

A षष्ठ्यन्त word cannot be compounded with ordinals, qualitative words, words denoting 'satisfaction', words formed with सत् (शतृ, शानच्), अव्यय (क्त्वाच्, ल्यप्, तुम्), तव्य, and words standing in apposition to it.

पूरणे—भ्रातॄणां तृतीयः

गुणे—आकाशस्य नीलिमा

(But षष्ठी समास with a गुणवाचक word is not prohibited in all cases, so अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्द्यम् etc. are quite correct.)

सुहितार्थे—फलानां सुहितः तृप्तः वा

शतृ—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणः (शेषे षष्ठी)

अव्यय—ब्राह्मणस्य कृत्वा

तव्य—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम्

समानाधिकरण—तक्षकस्य सर्पस्य

(iii) क्तेन च पूजायाम्

षष्ठ्यन्त words are not compounded with words formed with क्त (by the rule मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च)

राज्ञां मतम्

(iv) कर्मणि च

'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यत्र कर्मणि या षष्ठी विहिता सा न समस्यते । आश्चर्यः गवां दोहः अगोपेन ।

(v) तृजकाभ्यां कर्त्तरि

A षष्ठ्यन्त word is not compounded with words formed with तृच् and अक in the कर्तृवाच्य । जगतां स्रष्टा, ओदनस्य पाचकः, प्रजानां पालकः

But याजकादिभिश्च

षष्ठी समास is allowed with याजक etc.; ब्राह्मणानां याजकः ब्राह्मणयाजकः, so देवपूजकः, वेदाध्यापकः, भूभर्त्ता ।

(*b*) एकदेशी समासः

(i) पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

A singular एकदेशी (अवयवी, a thing having parts) word unites in षष्ठीतत्पुरुष with पूर्व, अपर, etc.

पूर्वं कायस्य पूर्वकायः ।

But पूर्वः छात्राणाम्—no samasa, because छात्राणाम् is plural.

(ii) सर्व एकदेशः कालेन समस्यते

पूर्वम् अह्नः पूर्वाह्णः, so मध्याह्नः, अपराह्णः, पूर्वरात्रः, अपररात्रः ।

(iii) अर्द्धं नपुंसकम्

A singular एकदेशी is compounded with अर्द्ध in the neuter gender.

अर्द्धं नद्याः अर्द्धनदी ।

Note—अर्द्धम् – half, अर्द्धः—about a half, a part.

ग्रामस्य अर्द्धः ग्रामार्द्धः ।

6. सप्तमी शौण्डैः ।

A सप्तम्यन्त word is compounded with शौण्ड (skilled), धूर्त्त, कितव, प्रवीण, etc.

दाने शौण्डः दानशौण्डः, so ईश्वरे अधीनः ईश्वराधीनः, शास्त्रनिपुणः ।

Other instances—मासदेयम् ऋणम्, तीर्थकाकः (a greedy person.)

B.

कर्मधारय

(Appositional Compound.)

1. तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुषः । If the members of a तत्पुरुष समास are in apposition with each other, the समास is called कर्मधारय ।

(*a*) विशेषणं विशेष्येण बहुलम्

An adjective is compounded with the noun it qualifies. The word बहुल indicates that such समासs occur *in many ways*, *i. e.*, sometimes समास is compulsory, sometimes it is optional, and sometimes again no

समास is allowed, *e. g.*, (i) कृष्णसर्पः; लोहित-शालिः—here the words are in apposition *i. e.*, they stand as adjectives and substantives, yet the complete word gives a sense different from that conveyed by the words separately Thus कृष्णसर्पः—a cobra, लोहितशालिः—the name of a particular species of grain ; but कृष्णः सर्पः means a black serpent, and लोहितः शालिः means any red grain. So to express the former meanings समास is compulsory, for without समास the meaning intended would not be expressed. These are also known as नित्य समास ।

(ii) प्रियः पुत्रः or प्रियपुत्रः

(iii) रामः जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः—here no समास is allowed.

When two adjectives qualify the same object they may form a कर्मधारय समास । नीलश्च कृष्णश्च नीलकृष्णः, so सच्चिदानन्दः ।

(*b*) क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ्

A क्त प्रत्ययान्त word preceded by नञ् is compounded with another क्त प्रत्ययान्त word without नञ् । कृतञ्च तत् अकृतञ्च कृताकृतम् (done and not done.)

(*c*) पूर्वोत्तरकालयोः क्तः ।

Two क्त प्रत्ययान्त words are compounded when one refers to anterior time and the other to posterior time.

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। So शयितोत्थितः, दत्तापहृतम्।

(*d*) वर्णो वर्णेन

नीलश्च लोहितश्च नीललोहितः

(*e*) दिक्संख्ये संज्ञायाम्

To denote a name words expressive of direction and number are compounded with suitable words.

सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः। १.

Strictly speaking these admit of no expansion, for सप्तर्षि does not mean any seven sages, but a particular group.

उपमान समास

2. उपमानानि सामान्यवचनैः

उपमान—The object with which a thing is compared.

उपमेय or उपमित—the thing which is so compared.

चन्द्राननम्—चन्द्र is उपमान,

आनन is उपमेय

सामान्य—the common attribute, on the strength of which the comparison is made.

An उपमान is compounded with the सामान्य; घनः इव श्यामः घनश्यामः, so अर्णवगम्भीरः, अनलोज्ज्वलः ।

उपमित समास

3. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

The उपमित is compounded with उपमानs such as व्याघ्र, पुङ्गव, ऋषभ etc., if the common attribute is not applied.

पुरुषः व्याघ्रः इव पुरुषव्याघ्रः, नरपुङ्गवः ।

But when the सामान्य is actually used, no समास is allowed ; पुरुषः व्याघ्रः इव शूरः ।

रूपक समास is, in, fact, उपमित समास ।

शोकः एव अग्निः शोकाग्निः, पापम् एव पङ्कः पापपङ्कः ।

मध्यपदलोपी कर्मधारय

4. शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ।

शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः (शाकः, an era or power) ; छायाप्रधानः तरुः छायातरुः, देवपूजकः ब्राह्मणः देवब्राह्मणः, घृतमिश्रम् अन्नम् घृतान्नम्; एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः ।

मयूरव्यंसकादि समास

5. मयूरव्यंसकादयश्च

मयूरव्यंसक and a few others are irregularly formed ; मयूरः व्यंसकः (धूर्तः) मयूरव्यंसकः, उदक् च अवाक् च उच्चावचम् (high and low), नास्ति कुतः भयं यस्य सः अकुतोभयः, अन्यः राजा राजान्तरम्, चिदेव चिन्मात्रम्, नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः

उपपद समास

6. उपपदमतिङ्

An उपपद is compounded with a root other than a तिङन्त; in other words, when ट, ड, खल्, णिन्, विन्, घञ्, क्विप् etc., are affixed to roots preceded by a सुबन्त, the word so formed is called उपपद समास। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः (कुम्भ+कृ+अण्), पङ्के जायते इति पङ्कजम् (पङ्क + जन् + ड), स्वर्गं गच्छतीति स्वर्गगामी (स्वर्ग + गम् + णिन्), so, प्रियंवदः, जलचरः, विहङ्गमः, गोत्रभित्

प्रादि गति समास

7. कु—गति—प्रादयः

The particle कु (meaning 'bad'), गति (प्र, परा, etc., when connected with क्रिया are called गति) and प्र, परा etc., are compounded with suitable words.

Of these the words कु and प्र, etc., are compounded with सुबन्त , गति with words other than सुबन्त

कुत्सितः नृपः कुनृपः, कुसृष्टिः

गति समास—प्रणम्य, ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य, पटपटाकृत्य, पुरस्कृत्य, तिरस्कृत्य, सत्कृत्य, अलंकृत्य ।

प्रादि—प्रकृष्टः भावः प्रभावः, सुष्ठु कृतम् सुकृतम्,
सुजनः, सुराजा, सुपन्थाः, अतिराजा, अपशब्दः,
दुर्जनः, विपथम्, अधिपतिः, विपक्षः;
अतिक्रान्ता वेला अतिवेलः;
अक्ष्णा प्रतीतः प्रत्यक्षः;
अध्ययनाय परिग्लानः पर्यध्ययनः
वनात् निर्गतः निर्वनः

नञ् तत्पुरुष

8. नञ् ।

नञ् is compounded with a सुबन्त ।

न लोपो नञः

The न् or नञ् drops in समास ;

न देवः अदेवः, अब्राह्मणः, अप्रियः, अकालः, अधर्मः ।

तस्मान्नुडचि

When न् drops (in Samasa) it is substituted by नुट् (न्) if a vowel follows.

That is, when a consonant follows, नञ् becomes अ, and when a vowel follows नञ् becomes अन् । न ईश्वरः अनीश्वरः, अनादिः, अनन्तः, अनायासः, अनघः ।

द्विगु

9. संख्यापूर्वो द्विगुः ।

A कर्मधारय compound of which the first mem-

ber is a numeral is called द्विगु । द्विगुरेकवचनम्—The word formed by द्विगु समास is singular.

द्विगु समास is used in the following cases :—

(i) संज्ञायाम्—to denote a name—सप्तर्षिः

(ii) तद्धितार्थे—पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । द्वयोः मात्रोः अपत्यम् द्वैमातुरः ।

(iii) उत्तरपदे—पञ्च हस्ताः प्रमाणमस्य पञ्चहस्त-प्रमाणः (त्रिपदद्विगुः)

(iv) समाहारे—to denote an aggregate—पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

Rules regarding changes and suffixes of compounds, specially of तत्पुरुषः

N. B.—नञ् तत्पुरुष, मध्यपदलोपी, उपमित, उपपद, कर्मधारय, रूपक, मयूरव्यंसकादि, द्विगु, अलुक्, प्रादि, गति, एकदेशी are varieties of तत्पुरुष]

1. तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः (अच्)

In तत्पुरुष compounds अच् is affixed to अङ्गुलि preceded by a numeral or an अव्यय । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् (द्विगु), निर्गतमङ्गुलिभ्यः निरङ्गुलम् (प्रादि)

2. अहः-सर्वैकदेश-संख्यात-पुण्याच्च रात्रेः (अच्),

अच् is affixed to रात्रि preceded by अहन्, सर्व, पुण्य and words signifying 'a part' and 'a number'. पूर्वरात्रः, अपररात्रः, (एकदेशी)

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः (द्वन्द्व), सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः, (कर्मधा), द्विरात्रम् (द्विगु), पुण्यरात्रः (कर्मधा) अति क्रान्ता रात्रिम् अतिरात्रः (प्रादि)

(*a*) अह्नोऽह्न एतेभ्यः

अहन् after सर्व etc., turns to अह्न

सर्वाह्णः, पूर्वाह्णः, द्व्यह्नः ।

न संख्यादेः समाहारे

In the sense of an aggregate अहन् after a numeral does not turn to अह्न । द्वयोः अह्नोः समाहारः द्व्यहः, एवं त्र्यहः, दशाहः

उत्तमैकाभ्यां च

Similarly, अहन् after पुण्य and एक also does not turn to अह्न । पुण्याहम्, एकाहः ।

3. राजाहःसखिभ्यष्टच्

राजन्, अहन् and सखि occuring at the end of a समास get टच् (अ);

महाराजः, उत्तमाहः, प्रियसखः

4. पुंवत् कुक्कुट्यादीनामण्डादौ

कुक्कुटी etc., turn to the corresponding masculine forms, if अण्ड, etc., follow ; कुक्कुट्याः अण्डम् कुक्कुटाण्डम्, एवं छागदुग्धम्, मृगक्षीरम्, हंसशावकः ।

5. पुंवत् कर्मधारय-जातीय-देशीयेषु

In कर्मधारय समास and also when जातीय and देशीय follow, a feminine base, which has a corresponding masculine, turns to the

latter. प्रिया दुहिता प्रियदुहिता, सुन्दरी महिला सुन्दरमहिला, प्रथमा कन्या प्रथमकन्या । So पाचक—जातीया पाचकदेशीया (पाचिकायाः ईषद्-ऊना इत्यर्थः)।

6. आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः

त् of महत् turns to आ when a noun or the suffix जातीय follows.

महाराजः, महादेवः, महाजातीयः ।

Genders of तत्पुरुष compounds.

1. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः

The लिङ्ग of द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds is the लिङ्ग of the final word.

वृक्षश्च लता च वृक्षलते । इमे कुक्कुटमयूर्यौ, इमौ मयूरीकुक्कुटौ, अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली, नद्याः कूलम् नदीकूलम् ।

2. रात्राह्नाहाः पुंसि

रात्र, अह्न and अह at the end of a compound are used in the masculine gender. अहोरात्रः, पूर्वरात्रः, पूर्वाह्नः, द्व्यहः पञ्चाहः

संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ।

द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।

3. अपथं नपुंसकम्

अपथ in तत्पुरुष समास is neuter. न पन्थाः अपथम्
In अपथ the समासन्त suffix अ has been affixed to it optionally. So when अ is

not affixed the form is अपन्थाः । *N. B.*— अपथः देशः (बहुव्रीहि)

4. स नपुंसकम्

समाहारद्विगु and समाहारद्वन्द्व are neuter ; पञ्चगवम् , पाणिपादम् ।

(*a*) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः—त्रिलोकी, सप्तशती ।

(*b*) आबन्तो वा—पञ्चखट्वी, पञ्चखट्वम्

(*c*) अनो नलोपश्च, वा द्विगुः स्त्रियाम्; पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम् ।

(*d*) पात्राद्यन्तस्य न—पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगम् ।

5. (*a*) पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवतेष्टा—पुण्याहम्, सुदिनाहम् ।

(*b*) पथः संख्याव्ययादेः—त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम्

6. सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा

सभा at the end of तत्पुरुष compounds is used in the neuter gender, if it is preceded by synonyms of राजा (king) or by words other than मनुष्य ।

ईश्वरसभम् , रक्षःसभम्, पिशाचसभम्, स्त्रीसभम्

But राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा are quite correct. (पर्यायस्यैवेष्यते) ।

But when सभा means a house it does not become neuter, धर्मसभा = धर्मशाला ।

7. छाया बाहुल्ये

A तत्पुरुष ending in छाया is neuter, when the first word conveys the idea of plurality ; इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् ।

(*a*) विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।
ब्राह्मणसेना ब्राह्मणसेनं वा, गोशालम् गोशाला ।
वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया ।

Section 3.

बहुव्रीहि

1. अनेकमन्यपदार्थे

When more than one word ending in प्रथमा combine to mean a thing other than the meaning of the words themselves, the compound is called बहुव्रीहि ।

पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः—हरिः

The woed पीताम्बर means हरि, and not 'yellow cloth.'

So आरूढः वानरः यं सः आरूढवानरः—वृक्षः
जितम् इन्द्रियं येन सः जितेन्द्रियः—मुनिः
दत्तं धनं यस्मै सः दत्तधनः—विप्रः
च्युतं फलं यस्मात् सः च्युतफलः—वृक्षः
प्रफुल्लं कमलं यस्मिन् तत् प्रफुल्लकमलम्—सरः

Note that in the above expansions different declensions of यत् and तद् have been used according to the meaning. Also note that the बहुव्रीहि compounds are adjectives,

In expanding बहुव्रीहि समास the following method should be adopted :—

पीताम्बराय—पीतम् अम्बरं यस्य तस्मै

पीताम्बरात्—पीतम् अम्बरं यस्य तस्मात्

and so on.

In the above instances the members of the compound all end in प्रथमा, but in some cases some member may end in other विभक्तिs also *e. g.* शूलं पाणौ यस्य स शूलपाणिः शिवः ।

2. तेन सहेति तुल्ययोगे

सह enters into बहुव्रीहि compound with a तृतीयान्त word, when the action performed is the same. पुत्रेण सह सपुत्रः आगतः पिता—अत्र उभयोः आगमनम् तुल्यम् ।

[वोपसर्जनस्य—अप्रधानीभुतस्य सहस्य सादेशः स्यात् वा] सह is optionally substituted by स in बहुव्रीहि,

सहपुत्रः, सपुत्रः । सोदरः, सहोदरः ।

3. तत्र तेनेदमिति सरूपे

If quarrel between two is meant, words similarly declined in तृतीया or सप्तमी are compounded.

The final vowel of the first word is lengthened and the last word gets an इ;
केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं केशाकेशि,

So दण्डादण्डि,

But अस्यसि

Rules regarding changes and suffixes of बहुव्रीहि compounds.

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

भाषितपुंस्क— a feminine word of which a corresponding masculine form exists.

सूत्रार्थः—तुल्यार्थक-विशेष्य-स्त्रीलिङ्गशब्दे परे सति (अर्थात् बहुव्रीहि समासे, कर्मधारय समासे च) ऊङ्-प्रत्ययान्तभिन्नस्य भाषितपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणीभूतपूर्वपदस्य पुंवद्रूपं भवति । पूरणार्थक-प्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दे, प्रियादिशब्दे च परे तु पूर्वपदस्य पुंवद्रूपं न स्यात् ।

In बहुव्रीहि and कर्मधारय समास, of which the last member is a feminine word (other than a पूरणार्थ word and प्रिया etc.), the first member (if not ending in ऊ) which is an adjective and भाषितपुंस्क turns to its corresponding masculine form (*i. e.* the ई or आ drops).

स्थिरा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः, रूपवती भार्या यस्य सः रूपवद्भार्यः ।

But गङ्गा भार्या यस्य सः गङ्गाभार्यः—here गङ्गा is not भाषितपुंस्क;

वामोरूः भार्या यस्य सः वामोरूभार्यः (one having a wife with fine thigh—here the first member ends in ऊ and hence no पुंवद्भाव।

द्वितीया भार्या यस्य सः द्वितीयाभार्यः—here the first word is an ordinal.

सुन्दरी प्रिया यस्य सः सुन्दरीप्रियः—here प्रिया is the last word.

प्रियादि—प्रिया, मनोज्ञा, सुभगा, दुर्भगा, कल्याणी, भक्तिः, स्वसा, कान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अबला, तनया and सचिवा।

अप् पूरणीप्रमाण्योः—अप् is affixed to ordinals and प्रमाणी, when they are the last words of a बहुव्रीहि compound.

कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः; स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः।

(i) न कोपधायाः।

The feminine bases having क as the penultimate letter do not turn to the corresponding masculine forms. रसिका भार्या यस्य सः रसिकाभार्यः।

(ii) संज्ञापूरण्योश्च।

Feminine words denoting 'a name' or an ordinal also, do not turn to the correspondi ing masc. forms.

रोहिणी भार्या यस्य सः रोहिणीभार्यः,
पञ्चमी भार्या यस्य सः पञ्चमीभार्यः

(iii) स्वाङ्गाच्चेतः ।

Feminine words ending in ई and denoting स्वाङ्ग (generally part of the body) also do not turn to the corresponding masc. forms. सुकेशीभार्यः

(iv) जातेश्च ।

ब्राह्मणी भार्या यस्य सः ब्राह्मणीभार्यः

2. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।

In बहुव्रीहि समास 'सक्थि' and 'अक्षि' get षच् (अ) if they denote limbs.

दीर्घे सक्थिनी (thighs) यस्य सः दीर्घसक्थः । विशाले अक्षिणी यस्याः सा विशालाक्षी

3. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।

मूर्द्धन् after द्वि and त्रि gets ष (अ); द्विमूर्द्धः (having two heads), त्रिमूर्द्धः, but पञ्च मूर्द्धानः अस्य इति पञ्चमूर्द्धा

4. अञ् नासिकायाः संज्ञायाम्, नसञ्चास्थूलात् ।

To denote a name नासिका gets अच् (अ) and is replaced by नस्, but not after स्थूल ।

गोरिव नासिका यस्य सः गोनसः ।

But स्थूलनासिकः ।

(i) उपसर्गाच्च

नासिका is replaced by नस् also when प्र etc., precede in बहुव्रीहि

उन्नता नासिका यस्य सः उन्नसः, प्रगता नासिका यस्य सः प्रणसः ।

(ii) वेर्ग्रो वक्तव्यः ख्यश्च । विगता नासिका यस्य सः विग्रः विख्यः ।

5. नित्यमसिच् प्रजामेधयोः

असिच् (अस्) is always affixed to प्रजा and मेधा (preceded by नञ्, दुः, and सु); नास्ति प्रजा यस्य सः अप्रजाः (the word so formed is अप्रजस् and is declined like वेधस्); so दुष्प्रजाः, सुप्रजाः, अमेधाः, दुर्मेधाः, सुमेधाः ।

(i) मन्दाल्पाच्च मेधायाः—मन्दमेधाः, अल्पमेधाः

6. धर्मादनिच् केवलात् ।

धर्म when preceded by only one word in बहुव्रीहि समास gets अनिच् (अन्); समानः धर्मः यस्य सः समानधर्मा (समानधर्मन् is the base). But परमस्वधर्मः—परमः स्वः धर्मः यस्य सः ।

7. धनुषश्च (अनङ्), वा संज्ञायाम् ।

धनुष् at the end of a बहुव्रीहि compound gets अनङ् (न्), but when the compound denotes a name अनङ् is optional.

गृहीतं धनुर्येन सः गृहीतधन्वा, but पिणाकधन्वा पिणाकधनुः वा शिवः ।

8. जायाया निङ्

जाया at the end of a बहुव्रीहि becomes जानि ।

युवतिः जाया यस्य सः युवजानिः, so प्रियजानिः, सीताजानिः (रामः)

9. गन्धस्येदुत्पूतिसु-सुरभिभ्यः ।

गन्ध after उत्, पूति, सु and सुरभि gets इ ; उद्गतः गन्धः यस्यः उद्गन्धिः, so पूतिगन्धिः (having a stinking smell), सुगन्धि पुष्पम्, सुरभिगन्धिः वायुः ।

According to some, if the गन्ध is not a natural property, इ is not added ; so according to them सुगन्धः पवनः, सुगन्धं जलम् । Others, again, hold that if the गन्ध is inseparably connected with the object, इ comes in. So सुगन्धिः पवनः is also correct. But सुगन्धः आपणिकः (a dealer in perfumes).

(i) अल्पाख्यायाम्

घृतस्य अल्पः गन्धः यस्मिन् तत् घृतगन्धि अन्नम् ।

(ii) उपमानाच्च

पद्मस्य गन्धः इव गन्धः यस्य स पद्मगन्धिः ।

10. उरः प्रभृतिभ्यः कप्

उरस् etc. at the end of बहुव्रीहि compound take कप् (क) always.

व्यूढं (विपुलम्) उरः (वक्षः) यस्य सः व्यूढोरस्कः ।
उरःप्रभृति–उरस्, सर्पिस्, पुमस्, पयस्, नौ, लक्ष्मी etc.

(i) इनः स्त्रियाम्

Words ending in इन् in feminine बहुव्रीहि

compounds always take क;

बहवो वाग्मिनो यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा, so बहुधनिका नगरी ।

But बहुदण्डी ग्रामः—the word being masculine. बहुदण्डिकः ग्रामः is also correct (शेषात् विभाषा) ।

(ii) नद्यृतश्च ।

A बहुव्रीहि compound, having for its last word a 'नदी' or one ending in ऋ, takes क; मृता पत्नी यस्य स मृतपत्नीकः । जाता दुहिता यस्य स जातदुहितृकः ।

(iii) शेषात् विभाषा ।

धृतधनुः, धृतधनुष्कः, महायशाः, महायशस्कः ।

(iv) ईयसश्च (न)

कप् is not added to words with ईयसुन्; बहुश्रेयान् (शेषात् विभाषा इति कप् प्राप्त आसीत्) । बहुप्रेयसी जनः (नद्यृतश्च इति कप् प्राप्तिरासीत्) ।

9. (v) वन्दिते भ्रातुः ।

सुभ्राता, पण्डितभ्राता (पण्डितः भ्राता अस्य) ।
But मूर्खभ्रातृकः

11. प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः

जानु (knee) becomes ज्ञु, after प्र and सम् । प्रकृष्टे जानुनी यस्य सः प्रज्ञुः, so संज्ञुः । ऊर्ध्वाद्विभाषा —ऊर्ध्वजानुः, ऊर्ध्वज्ञुः

12. पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

पाद (after words of comparison, except हस्ती etc.) becomes पाद् । व्याघ्रस्य इव पादौ अस्य व्याघ्रपाद् । But हस्तिपादः ।

(i) कुम्भपदीषु च । कुम्भपदी

(ii) संख्या-सु-पूर्वस्य । द्विपात्, चतुष्पात्, सुपात् ।

13. वयसि दन्तस्य दतृ ।

दन्त after a numeral or सु becomes दत् when age is meant.

षट् दन्ताः अस्य इति षोडन्, so द्विदन्, सुदन्

14. सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः

सु शोभनं हृदयं यस्य सः सुहृद्, so दुर्हृद् । These two are irregularly formed.

Rules regarding पूर्वनिपात of बहुव्रीहि compounds.

1. सप्तमी-विशेषणे बहुव्रीहौ

सप्तम्यन्त words and adjectives are placed first in बहुव्रीहि ;

धर्मे मतिः यस्य सः धर्ममतिः, मलिनं मुखं यस्य स मलिनमुखः ।

(i) सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ।

सर्वनामs and numerals also are placed first ; सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः, द्विशुक्लः ।

(ii) संख्याया अल्पीयसा । द्वित्राः

(iii) वा प्रियस्य । गुडप्रियः, प्रियगुडः वा

(iv) गड्वादेः परा सप्तमी । गडुः (goitre) कण्ठे यस्य गडुकण्ठः, पात्रहस्ता, पद्मनाभः, so रत्नगर्भा, पद्महस्तः, कमण्डलुपाणिः, ऊर्णनाभः ।

2. निष्ठा ।

क्त-प्रत्ययान्त words are placed first ; जितशत्रुः, कृतकर्मा, अधीतशास्त्रः ।

(i) जाति-काल-सुखादिभ्य परा निष्ठा वाच्या ।

जातेः—मांसभक्षिनी, सुरा-पीती

कालात्—मासजातः, वर्षजातः

सुखादेः—सुखजातः, कृच्छ्रजातः

3. वाहिताग्न्यादिषु ।

आहितः (स्थापितः) अग्निः येन सः आहिताग्निः अग्न्याहितः वा । So जातदन्तः दन्तजातः, प्राप्तकालः कालप्राप्तः ।

4. प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ

प्रहरण (a missible.)

धनुष्पाणिः, दण्डहस्तः, अस्युद्यतः ।

क्वचित् न—विवृतासिः ।

Section 4.

द्वन्द्व

1. चार्थे द्वन्द्वः ।

अनेकं सुबन्तं पदं 'च' स्य अर्थे परस्परेण सह विकल्पेन समस्यते, स च द्वन्द्वसमास उच्यते ।

'च'-इत्यस्य अर्थाः—(i) समुच्चयः—aggregation of two independent things—*e. g.*, पठति च पचति च ।

(ii) अन्वाचयः—joining of two, of which one is subordinate to the other—*e. g.*, भिक्षामट, गां च आनय ।

(iii) इतरेतरयोगः—mutual connection—वटश्च खदिरश्च वटखदिरौ

(iv) समाहारः—collective combination—पाणी च पादौ च पाणिपादम् ।

Of these four meanings of च, the last two only are accepted in the above rule. The first is called इतरेतरद्वन्द्व, *e. g.*

रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ, एवं गोब्राह्मणमनुष्याः।
" परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः "।

The second is called समाहारद्वन्द्व ।

'स नपुंसकम्—by this rule समाहारद्वन्द्वs are singular and neuter.

दन्तश्च ओष्ठश्च तयोः समाहारः दन्तौष्ठम्

2. द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गानाम् ।

द्वन्द्व compounds of parts of 'living beings', of 'musical instruments' and of 'army' are singular.

पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्, एवं मुखनासिकम्, शिरोग्रीवम् ।

भेरीपटहम्, ऋषभगान्धारम् ।

हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातानि च हस्त्यश्वरथपादातम्; धनूंषि च शराश्च धनुःशरम्

3. विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।

द्वन्द्वs of नदी and of देश of different genders are singular, but not of ग्राम ।

गङ्गा (fem.) च शोणश्च (masc.) गङ्गाशोणम्; मथुरा च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् ।

But गङ्गा (fem.) च यमुना (fem.) च गङ्गायमुने, विदेहाश्च कलिङ्गाश्च (both masc.) विदेहकालिङ्गाः, जाम्बवश्च (the name of a village) शालुकिनी (the name of another village) च जाम्बवशालुकिन्यौ ।

4. क्षुद्रजन्तवः ।

यूकाश्च मक्षिकाश्च यूकमक्षिकम् ।

5. येषां च विरोधः शाश्वतिकः

द्वन्द्वs of animals naturally antagonistic are singular.

अहयश्च नकुलाश्च अहिनकुलम्, गोव्याघ्रम्, मार्ज्जारमूषिकम् ।

But देवासुराः (the quarrel between the gods and the demons being occasional.)

6. गवाश्वप्रभृतीनि च

गावश्च अश्वाश्च गवाश्वम् । so पुत्रपौत्रम्, कुब्जवामनम्, स्त्रीकुमारम्, मूत्रपुरीषम्, मांसशोणितम्, दासीदासम् ।

7. विरुद्धार्थानाम् अद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् ।

शीतोष्णम् शीतोष्णे, सुखदुःखम् सुखदुःखे ।

But शीतोष्णे पयसी (when the द्वन्द्व is an adj. it not singular).

8. विभाषा वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुन्य्-अश्व-वडव-पूर्वापरा-ऽधरोत्तराणाम् ।

प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, वृक-कुरङ्गम् वृककुरङ्गाः, कुश-काशम् कुशकाशाः, व्रीहियवम् व्रीहियवाः, दधिघृतम् दधिघृते, गोमहिषम् गोमहिषाः, शुकबकम् शुकबकाः, अश्ववडवम् अश्ववडवाः, पूर्वापरम् पूर्वापरे, अधरोत्तरम् अधरोत्तरे ।

9. न दधिपय आदीनि ।

दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, ब्रह्मप्रजापती, शुक्लकृष्णौ, श्रद्धा-तपसी, ऋक्सामे, वाङ्मनसे ।

Rules about changes and augments of द्वन्द्व

1. आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।

ऋ-कारान्तपूर्वोत्तरपदयोः विद्या-योनि-सम्बधवाचित्वे सति पूर्वपदस्य अन्त्य-ऋकारस्थाने आकारादेशो भवति । होता च पोता च होतापोतारौ । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।

So also पितापुत्रौ, मातापुत्रौ

(1) देवताद्वन्द्वे च ।

मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, so इन्द्रावरुणौ, सूर्याचन्द्रमसौ ।

But वाय्वग्नी, अग्निवायू, ब्रह्मप्रजापती ।

2. दिवोद्यावा ।

द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी ।

(i) दिवसश्च पृथिव्याम्

द्यावापृथिव्यौ दिवस्पृथिव्यौ ।

3. द्वन्द्वाच्चु-द-ष-हान्तात् समाहारे

In समाहारद्वन्द्व, words ending in चवर्ग, द्, ष, and ह, take अच् ।

वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । So सम्पद्विपदम् छत्रोपानहम्, ग्रीष्मप्रावृषम् ।

But प्रावृट्शरदौ (no समाहार) ।

सर्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवद्भवति इति प्रावृट्शरदमपि ।

Rules about पूर्वनिपात of द्वन्द्व ।

1. द्वन्द्वे घि

घि (all इकारान्त and उकारान्त masculine words except सखि) is placed first in द्वन्द्व; हरिहरौ, मृदुद्वढौ ।

(i) अनेकप्राप्तौ एकत्र नियमः, अनियमः शेषे; हरिगुरुहराः, हरिहरगुरवः ।

2. अजाद्यदन्तम्

Words beginning with a vowel and ending in अ are placed first.

ईशकृष्णौ, अश्वगजौ ।

But when more than two words are compounded there is no restriction.

अश्वरथेन्द्राः or इन्द्राश्वरथाः

3. घ्यन्तादजाद्यन्तम्—in a case where both the rules 1 and 2 are simultaneously applicable, rule 2 will be applied ; इन्द्राग्नी ।

4. अल्पाच्तरम्

Words having a lesser number of vowels are placed first.

शिवकेशवौ, तालतमालौ, हंससारसौ ।

5. ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणाम् आनुपूर्व्येण । हेमन्तशिशिरौ, कृत्तिकारोहिण्यौ ।

But ग्रीष्मवसन्तौ (here the two words do not contain the same number of syllables.)

6. लघ्वक्षरम् पूर्वम्

Words with short vowels are placed first.

कुशकाशम्, वलयकेयूरौ ।

7. अभ्यर्हितं च

Respectable persons are placed first.

तापसयाचकौ

8. वर्णानाम् आनुपूर्व्येण ।

ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः

9. भ्रातुर्ज्यायसः ।

युधिष्ठिरार्जुनौ

10. धर्मादिष्वनियमः

धर्मार्थौ अर्थधर्मौ, वरवध्वौ वधूवरौ ।

A few instances of irregular द्वन्द्वs

मातरपितरौ; जाया च पतिश्च जायापती, दम्पती, जम्पती; स्त्रीपुंसौ; वाङ्मनसे; नक्तन्दिवम्; रात्रिन्दिवम्; अहर्दिवम्; अहोरात्रः; ऋक्सामे; अक्षिभ्रुवम् etc.

एकशेष

1. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ

When two or more words having the same विभक्ति and same form are compounded, only one remains, others drop. The number is determined by the number of all the words.

वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः ।

2. पुमान् स्त्रिया ।

The masculine word remains, if compounded with another feminine word.

हंसी च हंसः च हंसौ । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ ।

3. पिता मात्रा ।

माता च पिता च पितरौ

4. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ

5. श्वशुरः श्वश्वा

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ

6. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।

A neuter word when compounded with words of other genders, remains, and is optionally singular. शुक्लश्च (पटः) शुक्ला च (लता) शुक्लंच (वस्त्रम्)—तत् सर्वं शुक्लम्, तानि शुक्लानि वा । फलं वृक्षः लता तत् सर्वं विनष्टम्, तानि सर्वाणि विनष्टानि वा ।

7. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।

सर्वैः (त्यदादिभिरितैरपि) सह उक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ।

त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते—सच यश्च यौ । Sometimes सच यश्च तौ । त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि—साच देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि ।

N. B.—एकशेष is no समास, for

(i) it is not द्वन्द्व, as it does not consist of more than one word ;

(ii) the rules of Vedic accentuation do not apply in these so-called समासs.

(iii) हस्तश्च हस्तश्च हस्तौ—in this and similar instances, the word is not singular by "प्राणितूर्य—" ;

(iv) पन्थाश्च पन्थाश्च पन्थानौ–here the समासान्त अ by " ऋक्पूर—" does not come.

Section 5.

अलुक् समास

1. In some compounds the विभक्ति of the first word does not drop. Such compounds are known as अलुक् समासs

स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम् (honestly done), पुंसानुजः (यस्य अग्रजः पुमान्

सः), आत्मनेपदम्, परस्मैपदम्, युधिष्ठिरः, हृदिस्पृक् touching the heart), मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः, कण्ठेकालः, उरसिलोमा, हस्तेबन्धः, कर्णेजपः (a spy), प्रावृषिजः, शरदिजः, कालेजः, दिविजः ।

विकल्पेन—वर्षेजः वर्षजः, वरेजः वरजः, खेशयः खशयः, ग्रामेवासः ग्रामवासः, पश्यतोहरः (a goldsmith) देवानांप्रियः(a fool, अन्यत्र देवप्रियः), दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः (implying censure) मातुः स्वसा-मातुःष्वसा मातृष्वसा, पितुःस्वसा—पितुःष्वसा पितृष्वसा ।

Section 6.

समासान्त Suffixes.

1. ऋक्-पुरब्धूःपथामानक्षे

ऋच्, पुर्, अप्, धुर् and पथिन् at the end of a समास get अ, but not when अक्ष precedes धुर्। अर्द्धम् ऋचः (half a Rigvedic verse) अर्द्धर्चः, विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । विमला आपः यस्मिन् विमलापं सरः । राज्ञः धूः राजधुरा (the burden or anxiety of a king), रम्यः पन्थाः यस्मिन् स रम्यपथः देशः ।

But अक्षस्य धूः अक्षधूः (अक्ष—the yoke of a cart).

2. (i) संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् (अच्)

पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम्।

(ii) ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः–ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम् (वर्चस्=तेजः)

(iii) अव-सम्-अन्धेभ्यस्तमसः—अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम्

3. न पूजनात्

No समासान्त is used, if 'worship' or 'respect' is implied. सुराजा, अतिराजा ('राजाहः'—इति टच् प्राप्तः आसीत्). *N. B.*—The rule applies only with सु and अति, so परमराजः is quite correct.

(i) किमः क्षेपे

No समासान्त is applied when किम् (implying 'censure') is the first member of a compound किंराजा (bad king), किंसखा (bad friend).

(ii) नञस्तत्पुरुषात्।

No समासान्त is applied to नञ् तत्पुरुष।

अराजा, असखा।

(iii) पथो विभाषा

In नञ् तत्पुरुष with पथिन्, समासान्त is optionally applied; in other compounds the समासान्त after पथिन् is always used. अपथम् अपन्थाः।

But अपथो देशः (नास्ति पन्थाः यस्मिन् बहुव्री) अपथं वर्त्तते (अव्ययीभाव)

Section 7.

Changes of forms in समास

1. हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु

हृदय followed by लेख, यत् and अण् प्रत्ययs, and लास becomes हृद् ।

हृदयं लिखति इति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्य इदम् हृद्यम् । हृल्लासः ।

2. उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

When a name is implied उदक becomes उद both at the beginning and end of a समास । उदमेघः (the name of mountain), क्षीरम् उदकं यस्य सः क्षीरोदः

(i) पेषं-वास-वाहन-धिषुच ।

णमुल्-प्रत्ययान्त-पेषं-शब्दे, वास-शब्दे, वाहन-शब्दे, धिशब्दे च परे सति उदकस्य उदादेशः स्यात् ।

उदकेन पिष्ट्वा पिनष्टि उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदकानि धीयन्ते (स्थाप्यते) यत्र स उदधिः ।

Optionally—उदकुम्भः उदककुम्भः; उदमन्थः उदकमन्थः, उदसक्तुः, उदकसक्तुः उदविन्दुः, उदकविन्दुः

3. ङ्यापोः संज्ञा-च्छन्दसोर्-वहुलम् ।

In many instances the final vowel of a word, formed with ङीप् or आप and occurring in a 'name' or in the Veda is shortened.

रेवत्याः पुत्रः रेवतिपुत्रः, so रोहिणीपुत्रः, कालिदासः, वैदेहिबन्धुः (रामः)

4. अरुद्-द्विषद्-अजन्तस्य मुम्

खकार लोपि-प्रत्यये परे सति पूर्वपदभूतस्य अरुःशब्दस्य, द्विषच्छब्दस्य, अव्यय-भिन्न-स्वरान्तशब्दस्य च मकारागमो भवति ।

अरुः (व्रणम्) इव तुदति (पीडयति) अरुन्तुदः, (खल्), द्विषन्तपः, पण्डितम्मन्यः ।

5. तीर्थे ये

समान at the beginning becomes स when तीर्थ्य follows. समाने तीर्थे (गुरौ) वसति यः सः सतीर्थः ।

(i) विभाषोदरे

सोदर्यः समानोदर्यः

(ii) दृग्-दृश् । वतुषु दृत्ते च ।

समानः दृश्यते यः सदृक् सदृशः सदृक्षः

6. इदं-किमोर्-ईश्-की । आ सर्वनाम्नः ।

दृक्-शब्दे, दृश्-शब्दे, वतु-प्रत्यये च परे सति उपमानस्य पूर्वपदभूतस्य इदम्-शब्दस्य स्थाने ईश्, किम्-शब्दस्य स्थाने की, तद्भिन्न-सर्वनाम-शब्दस्य अन्त्यवर्णस्थाने च आ-आदेशो भवति ।

अयमिव दृश्यते यः सः ईदृक् ईदृशः ;

So कीदृक् कीदृशः, तादृक् तादृशः, अन्यादृशः, मादृशः; अस्मादृशः ।

कियान्, इयान्, यावान्, तावान्—'किमिदंभ्यां वो घः' ।

7. (i) कोः कत्, तत्पुरुषेऽचि ।

In a तत्पुरुष compound कु becomes कत् when a vowel follows.

कु (कुत्सितः) अश्वः कदश्वः, कदन्नम्, कदुष्णम् ।

(ii) का, पथ्य्-अक्षयोः

कापथम्, काक्षः ।

(iii) ईषदर्थे ।

ईषज्जलं काजलम् । काम्लः ।

(iv) विभाषा पुरुषे । कापुरुषः कुपुरुषः ।

(v) कवं चोष्णे । कवोष्णम् कोष्णम् कदुष्णम् ।

8. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदर etc., are irregularly formed, as sanctioned by eminent authors.

पृषत् (जलबिन्दु-सिक्तम्) उदरं यस्य स पृषोदरः, गूढः आत्मा गूढोत्मा । हिन्स्+अच्=सिंहः

CHAPTER XVI.

लकारार्थ

(Moods and Tenses.)

Present Tense.

लट्

1. वर्त्तमाने लट्।

   लट् is used in the present tense. स करोति।

2. वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत् वा।

   To denote time just preceding or following the present लट् is optionally used.

   कदा त्वम् आगतः असि ?—अयमहम् आगच्छामि, आगमम् वा—when have you come ? I have just come.

   कदा गमिष्यसि ? एषोऽहं गच्छामि गमिष्यामि वा।

   When will you go ? I shall go just now.

3. इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने

   लिङ् or लट् is used in the present tense with roots meaning 'to wish'.

   इच्छति इच्छेत् वा—wishes.

4. (i) लट् is used to denote a past event. काको ब्रूते "कस्त्वम्"—the crow says (said), "who art thou" ?

   (ii) लट् is used to denote a habitual action. स भुक्त्वा स्वपिति

(iii) Often to denote a condition लट् is used. योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति । 'लिप्स्यमानसिद्धौ च'। पक्षे लृट् लुट् च ।

Past tense.

लुङ्, लङ्, लिट्, लट्, लृट्

शेषो गतायाः प्रहरो निशायाः,
आगामिनी या प्रहरश्च तस्याः ।
दिनस्य चत्वार इमे च यामाः
कालं बुधा ह्यद्यतनं वदन्ति ॥

If the day and the night be divided into eight equal periods, each period is called a याम or प्रहर। The last प्रहर of the past night, the first प्रहर of the coming night together with the four प्रहरs of the day constitute अद्यतन काल, the time before अद्यतन is भूत अनद्यतन, that, following it, is भविष्यत् अनद्यतन।

1. लुङ् ।

To denote mere past tense लुङ् is used. It is used also to denote भूत (अतीत) अनद्यतन काल ।

अद्याभूत् आलोकनं मृगदृशः । भूतसामान्ये—अभूत् राजा दशरथो नाम ।

2. अनद्यतने लङ्

To denote अतीत अनद्यतन लङ् is used. आसीत् पुरा ययातिर्नाम नृपतिः ।

3. परोक्षे लिट् ।

If the action be performed in the absence of the speaker, लिट् is used in the past tense.

जघान कंसं किल वासुदेवः ।

When the speaker himself is the agent of the action (*i. e.*, in उत्तमपुरुष), लिट् is not used, for the action cannot be performed without his presence. So अहं जगाम is incorrect.

But—(1) अत्यन्तापह्नवे—लिट् may be used with उत्तम पुरुष when the speaker strongly denies a statement.

कलिङ्गम् अगच्छः किम् ? नाहं कलिङ्गं जगाम—I never went to Kalinga.

(ii) चित्तविक्षेपे च

लिट् is used with उत्तमपुरुष also if the action is said to take place when the agent was not the master of himself.

सुप्तोऽहं किं विललाप,—did I bewail while asleep ? मत्तोऽहं किं विचचार ?

N. B.—In practice the subtle distinction between लुङ्, लङ् and लिट् is hardly adhered to.

He went home—स गृहमगच्छत्, स गृहं जगाम, स गृहमगमत् ।

4. लट् स्मे

In connection with स्म, लट् is used in the past tense. हन्तिस्म रावणं रामः । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

5. ननौ पृष्टप्रतिवचने । नन्वोर्-विभाषा ।

To give a reply लट् is used in the past tense, in connection with ननु; लट् is optionally used in such cases in connection with न and नु ।

अकार्षीः किम्—ननु करोमि ।

अकार्षीः किम् ?—न करोमि, न अकार्षम् ।

अहं नु करोमि, अहं नु अकार्षम् ।

6. पुरि लुङ् चास्मे

If स्म is not used, लट् is used with पुरा in अनद्यतन अतीत ; लङ्, लुङ् and लिट् are also optionally used.

वसन्ति इह पुरा विप्राः (अवसन्, अवात्सुः, ऊषुः वा)

7. अभिज्ञावचने लट् । न यदि ।

लट् is used in अनद्यतन past tense, in connection with roots meaning ' to remember ', but not if यद् is used.

स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः—Do you remember, Krishna, that we lived in Gokula ?

But स्मरसि यद् गोकुले अवसाम ?

Future tense.

लट्, लुट्, लट्

1. लट् is generally used in the future tense. अहं गमिष्यामि, स पठिष्यति।

2. अनद्यतने लुट्

 लुट् (also लट्) is used to denote अनद्यतन future. स श्वः अध्येता। कल्की भविता।

3. यावत्-पुरा-निपातयोर्लट्।

 In connection with the indeclinables यावत् and पुरा, लट् is used in the present tense. स यावद् आगच्छति, तावद् अहं गमिष्यमि। पुरा दृश्यते।

 But when यावत् is used as a noun लट् is used. यावद् दास्यसि तावद् भोक्ष्ये— I shall eat as much as you will give.

4. विभाषा कदा-कर्ह्योः

 In connection with कदा and कर्हि, लट् is *optionally* used in the future tense. कदा पश्यामि गोविन्दम्? कर्हि भुङ्क्ते? (कस्मिन् काले भोक्ष्यते इत्यर्थः)।

5. किं-वृत्ते लिप्सायाम्।

 In connection with किं, कतर, कतम, लट् is *optionally* used in the future tense to denote a 'desire'.

क्व लभे भिक्षाम् ?—Where shall I get alms ?
कतरः (कतमो वा) भिक्षां ददाति ?

Imperative mood.

लिङ्, लोट्

1. (*a*) विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट—संप्रश्न—प्रार्थनेषु लिङ् ।

(*b*) लोट् च ।

विधिलिङ् and लोट् are used in the senses of 'an injunction', 'invitation, 'permission'. 'honorary duty', 'enquiry', 'prayer'.

विधि—कृषिं कुर्यात् (करोतु वा), दीने दयां कुर्यात् (करोतु वा)

निमन्त्रण—इह श्राद्धे भुञ्जीत (भुङ्क्ताम् वा) भवान् ।
आमन्त्रण—इह यथारुचि भुञ्जीत (भुङ्क्ताम् वा) भवान् ।

(यस्य अकरणे प्रत्यवायो भवति तत् निमन्त्रणम् ।
यस्य च अकरणे प्रत्यवायो नास्ति तदामन्त्रणम् ।)
अधीष्ट—(सत्कारपूर्वक-नियोगः अधीष्टिः)—गुरो ! माम् अध्यापयेत् (अध्यापयतु वा) ।
संप्रश्न—किं भो अहं व्याकरणम् अधीयीय, उत साहित्यम् ।
प्रार्थना—भिक्षुकोऽहं भिक्षां लभेय (लभै वा)

2. प्रैषा-ऽतिसर्ग-प्राप्तकालेषु कृत्याश्च

कृत्यप्रत्ययs and लोट् are used in the senses,

(i) order, (ii) permission, (iii) appropriate time.

(i) त्वं ग्रामं गच्छ, त्वया ग्रामः गन्तव्यः ।

(ii) यदि तव इच्छा भवति, तदा त्वम् इदं कुरु, (तदा त्वया इदं कर्त्तव्यम्)

(iii) प्राप्तस्ते कालः, तपः कुरु (तपः कर्त्तव्यम् वा)

3. स्मे लोट्

भवान् सत्पुत्रम् पाठयतु स्म ।

Subjunctive mood.

1. (*a*) आशंसायां भूतवच्च ।

(*b*) क्षिप्रवचने लृट्

(*c*) आशंसावचने लिङ्

If a desire be implied, to denote future tense all लकारs (अतीत, वर्त्तमान and भविष्यत्) are used.

देवश्चेद् अवर्षीत्, वर्षति, वर्षिष्यति वा धान्यम् आवप्स्म, वपामः वप्स्यामः वा—if God gives rain we will sow paddy.

But, if a word meaning 'soon' be used only लृट् is allowed :—

वृष्टिश्चेत् क्षिप्रं, शीघ्रं, त्वरितं, आशु भविष्यति क्षिप्रं वप्स्यामः ।

And if a word meaning 'hope' be used only विधिलिङ् is allowed :—

गुरुश्चेदागच्छेत् आशंसे क्षिप्रम् अधीयीय ।

2. हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

If a relation of cause and effect exist between two actions they are expressed by विधिलिङ् (also by लृट्) in the future tense.

कृष्णं नमेत् (नंस्यति वा) चेत् सुखं यायात् (यास्यति वा)

3. इच्छार्थेषु लिङ्-लोटौ

विधिलिङ् and लोट् are used in all tenses, in connection with roots meaning 'to wish'.

अहम् इच्छामि- भवान् भुञ्जीत भुङ्क्ताम् वा ।

4. आशिषि लिङ्-लोटौ

सुखं ते भूयात् (भवतु वा) ।

5. कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।

To express one's desire विधिलिङ् is used in all tenses, but not in connection with कच्चित्; कामो मे शृणुयात् भवान् ।

But कच्चित् जीवति ते माता–I hope your mother is still alive.

6. लिङ्-निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । भूते च ।

In place of विधिलिङ् applicable to express the relation of cause and effect between two actions, लृङ् is used when the action is known to be unfulfilled, both in the future tense and in the past tense.

भविष्यत् काले—वर्षसहस्रं चेत् अजीविष्यं पुत्रशतम् अजनयिष्यम् (there is no chance for living for a thousand years, and hence of getting a hundred sons).

अतीते—यदि शिलाः कोमला अभविष्यत् तदा शृगालैः एव अभक्षयिष्यन्त ।

लकारs that are used to denote all tenses.

1. माङि लुङ् ।

In connection with माङ् लुङ् is used to denote all tenses.

मा पापं कार्षीः, मैवं भूत् । [न माङ्-योगे—by this rule the augment अ of लुङ् is prohibited].

मा कुरु, मा भवतु—in such instances मा is to be understood as a word distinct from माङ् ।

2. स्मोत्तरे लङ् च

In connection with मास्म लुङ् and लङ् are used to denote all tenses.

क्लैव्यं मास्म गमः (or गच्छः) पार्थ ।

3. शकि लिङ् च ।

In the sense of 'ability' लिङ् (also कृत्य प्रत्ययs) is used. स भारं वहेत्, तेन भारः वाह्यः (he is able to carry the load).

4. अर्हे कृत्य-तृचश्च ।

In the sense of fitness कृत्य, तृच् and विधिलिङ्
are used.

युना कन्या वोढव्या, युवा कन्यायाः वोढा, युवा कन्याम् उद्वहेत् ।

5. किं-वृत्ते लिङ्-लृटौ ।

In the sense of 'censure' विधिलिङ् and लृट् are used with किं, कतर, कतम etc.

कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् ।

———

CHAPTER XVII.

Section 1.

आत्मनेपद विधान

1. भाव-कर्मणोः

   All roots are आत्मनेपदी in भाववाच्य and कर्म-वाच्य ।

   मया गम्यते । त्वया दुग्धं पीयते ।

   कर्मकर्त्तरि च—भिद्यते काष्ठं स्वयमेव ।

2. कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे ।

   To denote reciprocity of action आत्मनेपद is used in कर्तृवाच्य ।

   इन्दुः अर्कं व्यतिभवते (अर्को यथा इन्दौ अस्तंगते उदयते इन्दुरपि तथा अर्के अस्तंगते इति व्यतीहारः) ।

   The rules hold good, even if व्यति be not used, in some cases.

   राजानः सम्प्रहरन्ते; प्रियामुखं किम्पुरुषः चुचुम्बे ।

   (i) (*a*) न गति-हिंसार्थेभ्यः

   But rule 2 does not hold good when roots meaning 'to go' and 'to injure' are used. व्यतिगच्छन्ति, व्यतिघ्नन्ति ।

   (*b*) हसादीनाञ्च—व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति ।

   (*c*) इतरेतरा-ऽन्योन्योपपदाच्च—the rule is applicable also when इतरेतर, अन्योन्य, परस्पर etc., are used.

कृषकाः इतरेतरस्य, परस्परस्य, अन्योन्यस्य, वा विनिमयेन धान्यं व्यतिलुनन्ति ।

3. नेर् विशः ।
नि + विश is आत्मनेपदी ।
स गृहं निविशते ।

4. परि-व्य्-अवेभ्यः क्रियः ।
क्री (to buy) with परि, वि and अवि is आत्मनेपदी । परिक्रीणीते, अवक्रीणीते—buys, विक्रीणीते—sells.

5. वि-पराभ्यां जेः
जि (to conquer) with वि and परा are आत्मनेपदी । विजयस्व राजन् । शत्रून् पराजयते ।

6. आङो दोऽनास्य-विहरणे ।
आङ् + दा, when it does not mean 'to open one's own mouth', is आत्मनेपदी ।

हंसः क्षीरमेव जलात् आदत्ते ।
पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखं व्याददते । But
सिंहो मुखं व्याददाति । नदी कूलं व्याददाति (rends),
भिषक् स्फोटं व्याददाति (operates).

7. क्रीडोऽनु-सं-परिभ्यश्च ।
क्रीड with अनु, सम्, परि and आङ् is आत्मनेपदी । अनुक्रीडते ।

(i) समः अकूजने—सम् + क्रीड is आत्मनेपदी only when it does not mean 'to sound'. So संक्रीडन्ति विहङ्गमाः (chirp).

8. आगमेः क्षमायाम् (क्षमा = प्रतीक्षा)—कालम् आगमयते (प्रतीक्षते) ।

9. शिक्षे-र्जिज्ञासायाम् ; so धनुषि शिक्षति—wishes to learn archery.

10. आशिषि नाथः—मुनिर्मोक्षाय नाथते (hopes).

11. हरतेर्गतताच्छील्ये—अनु + हृ is आत्मनेपदी when it means 'to cultivate a manner'; but it is परस्मैपदी to mean 'to resemble'.

अश्वः पैतृकम् अनुहरते (पितृवत् गच्छति); but पुत्रः रूपेण पितरम् अनुहरति ।

12. किरतेर्हर्ष-जीविका-कुलाय-करणेषु

अप + कृ is आत्मनेपदी (with an augment स्) when it means 'to scratch the ground with joy in search of food or a suitable plot to lie down'.

हृष्टो वृषभः अपस्किरते—the bull scratches the ground with joy. अपस्किरते कुक्कुटः भक्ष्यार्थी । अपस्किरते कुक्कुरः शयनार्थी ।

13. आङि नु-प्रच्छ्योः ।

आङ् + नु and आङ् + प्रच्छ् are आत्मनेपदी ; शृगालः आनुते (चीत्करोति) । आपृच्छस्व प्रियसखम् अमुम्—bid fare-well to that dear friend.

14. शप् उपलम्भने

शप् to mean 'to swear by touching the body', is आत्मनेपदी ।

गोपी कृष्णाय शपते (कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा 'मया एतत् न कृतम्' इति शपथं करोति)

15. (i) सम्-अव-प्र-विभ्यः स्थः ।

स्था with सम् etc., is आत्मनेपदी । सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते ।

(*a*) आङः प्रतिज्ञायाम्

बौद्धाः सर्वं वस्तु क्षणिकम् आतिष्ठन्ते (hold, propound.)

(ii) प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च ।

स्था is आत्मनेपदी, when it means 'to express one's desire' or 'to appeal for arbitration'.

गोपी कृष्णाय तिष्ठते (स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति) ।
प्रजाः राजनि तिष्ठन्ते (तं विवाद-निर्णायकं कुर्वन्ति) ।

(iii) उदोऽनूर्ध्व-कर्मणि ।

उत्+स्था is आत्मनेपदी, but not when it means 'to rise up physically'.

मुक्तौ उत्तिष्ठते यतिः (strives for). But आसनात् उत्तिष्ठति ।

(iv) उपान्मन्त्रकरणे ।

उप + स्था is आत्मनेपदी when its instrumental is a मन्त्र (a hymn). मन्त्रैः सूर्यमुपतिष्ठते ।

(*a*) उपाद्--देवपूजा—सङ्गतिकरण—मित्रकरण—पथिषु इति वाच्यम् ।

विष्णुम् उपतिष्ठते (worships), गङ्गा यमुनाम् उपतिष्ठते (unites with), मन्त्रम् उपतिष्ठते (makes friendship with), अयं पन्थाः पाटलिपुत्रम् उपतिष्ठते (leads to).

(*b*) वा लिप्सायाम् ।

लिप्सा = लब्धुमिच्छा ।

भिक्षुकः धनिनम् उपतिष्ठते (उपतिष्ठति वा)

(*c*) अकर्मकात् च

उप + स्था used intransitively is also आत्मनेपदी ।

भोजनकाले उपतिष्ठते (arrives).

16. उद्-विभ्यां तपः ।

Intransitive तप् with उत् and वि is आत्मनेपदी

रविः उत्तपते, वितपते (scorches).

(*a*) स्वाङ्ग-कर्मकाच्च ।

स स्वपृष्ठम् उत्तपते (वितपते वा) ।

But सूर्यः भूमिम् उत्तपति ।

17. आङो यम-हनः (अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव)

आङ् + यम् and आङ् + हन्, if used intransitively or with 'one's own limb' as the object, are आत्मनेपदी

जनः पादम् आयच्छते (stretches), स आहते स्वीयं शिरः (strikes), स आहते (falls ill), आयच्छते (becomes long).

(*a*) उपाद् यमः स्व-करणे ।

उप + यम् meaning 'to accept' is आत्मनेपदी ।

वरः कन्याम् उपयच्छते। रामो विश्वामित्रात् अस्त्रम् उपयेमे (स्वीकृतवान्)

18. समो गम्य्-ऋच्छि-प्रच्छि-स्वरत्य्-अर्त्ति-श्रु-विदिभ्यः।

सम् with intransitive गम्, ऋ etc., makes them आत्मनेपदी।

नैतत् सङ्गच्छते (this is not proper).

But गङ्गां संगच्छति (it being transitive.)

19. नि-सम्-उप-विभ्यो ह्वः

ह्वे with नि, सम्, उप and वि is आत्मनेपदी। निह्वयते

(a) स्पर्द्धायाम् आङः

आ+ह्वे, when it means 'to challenge', is आत्मनेपदी ; मल्लो मल्लम् आह्वयते (challenges for a duel).

But पिता पुत्रम् आह्वयति (calls).

20. गन्धना-ऽवक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न-प्रकथनोपयोगेषु कृञः।

कृ in the following senses is आत्मनेपदी

(i) गन्धन—finding fault with—अपकुरुते।

(ii) अवक्षेपण—censure—शत्रून् उत्कुरुते।

(iii) सेवन—service—नृपम् प्रकुरुते।

(iv) साहसिक्य—outrage—परदारान् प्रकुरुते।

(v) प्रतियत्न—change—इन्धनम् जलस्य उपस्कुरुते। (boils.)

(vi) प्रकथन—recitation—गीतां प्रकुरुते ।

(vii) उपयोग—investment—शतं प्रकुरुते

(*a*) अधेः प्रसहने ।

प्रसहन—forgiving, overpowering.

अधि+कृ in the above senses is **आत्मनेपदी ।**

कृष्णो दैत्यान् अधिकुरुते ।

(*b*) वेः शब्दकर्मणः

वि+कृ, when it means 'to pronounce', and when its object is शब्द, is आत्मनेपदी

स्वरान् विकुरुते ।

But कामः चित्तं विकरोति ।

अकर्मकाच्च । छात्रा विकुर्वते (try their utmost).

21. संमाननोत्सञ्जना-चार्यकरण-ज्ञान-भृति-विगणन-व्ययेषु नियः ।

नी in the following senses is आत्मनेपदी

(i) संमानन—respect, instruction—विष्णुं नयते, शास्त्रे नयते ।

(ii) उत्सञ्जन—lifting up—दण्डम् उन्नयते ।

(iii) आचार्यकरण—उपनयन—शिष्यम् उपनयते ।

(iv) ज्ञान—धीरः अर्थात् नयते (understands).

(v) भृति—employing on wages—भृत्यम् उपनयते ।

(vi) विगणन—paying—ऋणं विनयते ।

(vii) व्यय—spending—शतं विनयते ।

22. कर्त्तृस्थे चा-ऽशरीरे कर्मणि ।

वि+नी with an object not meaning a limb but found in the agent, is आत्मनेपदी।

क्रोधं विनयते (controls), but शिष्यः गुरोः क्रोधं विनयति (here क्रोध though not an embodied thing, yet is not existing in the agent); गण्डं विनयति— turns away his face.

23. वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः।

क्रम् is आत्मनेपदी in the following senses :—

(i) वृत्ति—want of interruption—अस्य शास्त्रेषु बुद्धिः क्रमते (अप्रतिहता भवति)।

((ii) सर्ग— enthusiasm—युद्धाय क्रमते सैनिकः

(iii) तायन—increase—सतां श्रीः क्रमते।

(*a*) उप-पराभ्याम्

उप+क्रम् and परा+क्रम् in the above senses are आत्मनेपदी। उपक्रमते, पराक्रमते।

(*b*) आङ उद्गमने। (ज्योतिरुद्गमने एव)।

आङ्+क्रम् is आत्मनेपदी when it means 'rise' on the part of a luminous body, such as the sun.

चन्द्र आक्रमते (rises).

But धूमः हर्म्यतलात् आक्रामति

(*c*) वेः पादविहरणे

वि+क्रम् is आत्मनेपदी, when it means 'to move with foot' साधु विक्रमते अश्वः

But सन्धिः विक्रामति—the joint splits up.

(*d*) प्रो-पाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

क्रम् with प्र and उप are आत्मनेपदी when it means ' to begin '.

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते वा (begins). But प्रक्रामति (goes), उपक्रामति (comes).

24. अपह्नवे ज्ञः

ज्ञा is आत्मनेपदी when it means ' to deny ' ; शतम् अपजानीते (denies).

(*a*) अकर्मकाच्च

It is आत्मनेपदी also when it is used intransitively ; सर्पिषः जानीते (engages himself with ghee.)

(*b*) सं-प्रतिभ्याम् अनाध्याने ।

ज्ञा with सम् and प्रति is आत्मनेपदी, except when it means ' to recollect '.

कन्यां दातुं संजानीते प्रतिजानीते वा (promises). But शिशुः मातरं संजानाति (thinks of).

(*c*) अनुपसर्गाज्ज्ञः ।

ज्ञा without any उपसर्ग is आत्मनेपदी or परस्मैपदी according as the result of the action accrues to the agent or some body else.

आत्मार्थे—गां जानीते; परार्थे—गां जानाति

25. भासनो-पसंभाषा-ज्ञान-यत्न-विमत्य-उपमन्त्रणेषु वदः ।

वद् is आत्मनेपदी in the following senses.

(i) भासन (showing proficiency)—शास्त्रे वदते ।

(ii) उपसंभाषा (pacifying)—क्रुद्धं शिष्यम् उपवदते ।

(iii) ज्ञान (knowing)—अयं वदते (वदितुं जानाति) ।

(iv) यत्न (taking care)—क्षेत्रे वदते ।

(v) विमति (difference of opinion)—छात्राः विवदन्ते ।

(vi) उपमन्त्रण (coaxing in private) परस्त्रीम् उपवदते ।

(*a*) व्यक्त-वाचा समुच्चारणे

सम् + प्र + वद् is आत्मनेपदी in the sense of 'simultaneous speech of more than one man'.

विप्राः संप्रवदन्ते ।

(*b*) अनोर्-अकर्मकात्

अनु + वद् is आत्मनेपदी if used intransitively and with a human agent.

छात्रः शिक्षकस्य अनुवदते (imitates).

But पूर्वोक्तं वाक्यम् अनुवदति (repeats, trans.)

(*c*) विभाषा विप्रलापे

वैद्याः विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा—the doctors are at variance.

(*d*) अपाद्वदः—अप + वद् is आत्मनेपदी or परस्मैपदी according as the result of the action accrues to the agent or to some body else.

न्यायम् अपवदते—defies laws (for his own interest).

26. अवाद् ग्रः ।

अव + गॄ is आत्मनेपदी—मांसम् अवगिरते—swallows meat.

(*a*) समः प्रतिज्ञाने

बौद्धाः सर्वं क्षणिकं संगिरन्ते ।

27. उद्-श्चरः स-कर्मकात् ।

उत् + चर् is आत्मनेपदी, when used transitively.

गुरुवचनम् उच्चरते (disobeys.)

But वाष्पः उच्चरति (rises up.)

(*a*) समस्तृतीया-युक्तात् ।

सम् + चर् with a तृतीयान्त word is आत्मनेपदी; अश्वेन सञ्चरते ।

28. म्रियतेर्लुङ्-लिङोश्च

मृ in लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, शानच्, लुङ् and लिङ् is आत्मनेपदी

म्रियते, म्रियमाणः । But मरिष्यति ।

29. प्रो-पाभ्यां युजेर्-अयज्ञपात्रेषु ।

स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ।

When a यज्ञपात्र is not the object, युज् with प्र and उप or with an उपसर्ग having a vowel at the beginning or end, is आत्मनेपदी ।

अरण्ययाने पिता मां प्रायुङ्क्त, उदयुङ्क्त, न्ययुङ्क्त ।

30. समः क्ष्णुवः ।

शस्त्रं सङ्क्ष्णुते (sharpens.)

31. भुजोऽनवने ।

भुज् is आत्मनेपदी except in the sense of 'protection'; सोऽन्नं भुङ्क्ते । But राजा राज्यं भुनक्ति (protects).

32 पूर्ववत् सनः

A सनन्त root is आत्मनेपदी or परस्मैपदी according as the original root is आत्मनेपदी or परस्मैपदी; शेते शिशयिषते । निविशते निविविक्षते । पचति पचते पिपक्षति पिपक्षते ।

33. ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः ।

सनन्त ज्ञा, श्रु, स्मृ and दृश् are आत्मनेपदी; धर्मं जिज्ञासते, गुरुं शुश्रूषते, सुस्मूर्षते, दिदृक्षते ।

(*a*) नाऽनोर् ज्ञः

सनन्त ज्ञ with अनु is *not* आत्मनेपदी ।

पुत्रम् अनुजिज्ञासति—wishes to permit the son.

(*b*) प्रत्य्-आङ्भ्यां श्रुवः

श्रु with प्रति and आङ् is not आत्मनेपदी ।

प्रतिशुश्रूषति, आशुश्रूषति ।

34. णेर्, अणौ यत् कर्म, णौ चेत् स कर्त्ता,—ऽनाध्याने ।

If the कर्म in the non-causative form be the कर्त्ता in the causative form, then the णिजन्त root becomes आत्मनेपदी, except the roots meaning 'to recollect'.

भृत्या राजानं पश्यन्ति, राजा तान् भृत्यान् दर्शयते (अर्थात् आत्मानम्)।

But कोकिलः वनगुल्मं स्मरति, वनगुल्मः कोकिलं स्मारयति

35. भीस्म्योर्-हेतुभये ।

णिजन्त भी and स्मि are आत्मनेपदी, if the fear and wonder are caused by the agent of the क्रिया।

सर्पः शिशुं भीषयते, जटिलः विस्मापयते ।

But सैनिकः खड्गेन पुरुषं भाययति, जटिलः रूपेण तं विस्माययति ।

36. गृधि-वञ्च्योः प्रलम्भने

णिजन्त गृध् and वञ्च are आत्मनेपदी, when they mean ' to cheat '.

बालकं गर्धयते, वञ्चयते वा ।

37. स्वरित-ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

Roots that are read with a स्वरित स्वर or with ञ्-इत् are आत्मनेपदी, if the result of the action is to accrue to the कर्त्ता; यजमानः पूजां स्वयं करिष्यते ।

But पुरोहितः (यजमानार्थम्) पूजाम् करिष्यति ।

38. णिचश्च

णिजन्त roots are आत्मनेपदी, if the result is to accrue to the कर्त्ता ।

स कटं कारयते (आत्मार्थम्)।

स कटं कारयति (परार्थम्)।

39. विभाषो-पपदेन प्रतीयमाने ।

If such words as स्व, स्वार्थ, आत्मार्थ etc., indicate that the result is meant for the कर्त्ता, then आत्मनेपद is optionally used. स्वार्थं कटं करोति कुरुते वा ।

Section 2

परस्मैपद-विधान

In the following cases परस्मैपद is used, even when the result is to accrue to the कर्त्ता ।

1. अनु-पराभ्यां कृञः

कृ with अनु and परा is परस्मैपदी ;
अनुकरोति (imitates), पराकरोति (rejects.)

2. अभि-प्रत्य्-अतिभ्यः क्षिपः

क्षिप् with अभि, प्रति and अति is परस्मैपदी ; अभिक्षिपति ।

3. प्राद् वहः

हिमवतः गङ्गा प्रवहति ।

4. (*a*) व्य्-आङ् परिभ्यो रमः

(*b*) उपाच्च ।

विरमति (stops), आरमति (takes delight in, rests), परिरमति (is pleased), उपरमति (उपरमयति इत्यर्थः, makes quiet) शिशुम् ।

(*c*) विभाषा-ऽकर्मकात्

Intransitive रम् with उप is optionally परस्मैपदी । भोजनात् उपरमति उपरमते वा ।

3. बुध-युध-नश-जने-ङ्-प्रु-द्रु-स्रुभ्यो णेः ।

णिजन्त बुध् etc., are **परस्मैपदी** ।

सूर्यः पद्मं बोधयति (causes to bloom), **काष्ठं योधयति, पापं नाशयति, सुखं जनयति, छात्रान् अध्यापयति** ।

6. निगरण-चलनार्थेभ्यश्च ।

णिजन्त roots meaning 'to eat' or 'to move' are **परस्मैपदी** ।

विष्णुः देवान् अमृतम् आशयत् । अतिथिं भोजयेत् ।
कम्पयति मेदिनीम् । चालयति शकटम् ।

(*a*) आदेः प्रतिषेधः वक्तव्यः ।

माता पुत्रेण अन्नम् आदयते ।

7. अ-णाव्-अकर्मकाच् चित्तवत्-कर्त्तृकात् ।

A verb, which is intransitive in its non-causative form and has a living being for its कर्त्ता, is **परस्मैपदी** in the causative form.

शिशुः आस्ते—शिशुम् आसयति

But आतपः व्रीहीन् शोषयते ।

(*a*) न पा-दम्य्-आङ्-यम-आङ्-यस्-परिमुह्-रुचि-नृति वद-वसः

णिजन्त पा etc., are not **परस्मैपदी** (though **परस्मैपद** is applicable to them by the foregoing two sutras, 6 and 7). **पाययते, दमयते**

CHAPTER XVIII.

Section 1.

णिजन्त

Causative.

1. When one causes another to do an action, one's action is called प्रेरणा ।

   In the sense of प्रेरणा, णिच् (of which इ remains) is added to a root, and the root is then called णिजन्त ।

   [*N. B.*—णिच् is used without any such special force to roots of the चुरादि class (10th conjugation), and sometimes to other roots also].

2. A णिजन्त root is conjugated both in the परस्मैपद and the आत्मनेपद ; like भ्वादि नी in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्, and like कथि in other लकारs

3. When णिच् is added, the penultimate अकार and the final vowel get वृद्धि, and the penultimate short vowel gets गुण ।

उपधा अ—वद् + इ = वादि, वादयति ।

अन्त्यस्वर—वृ + इ = वारि वारयति ।

उपधालघुस्वर—नुद् + इ = नोदि नोदयति ।

लिख् + इ = लेखि लेखयति ।

दृश + इ = दर्शि दर्शयति ।

But खाद्+इ=खादि खादयति ।
जीव्+इ=जीवि जीवयति ।

4. अ preceding णिच् drops.
कथ+इ=कथि कथयति ।

5. When णिच् is added to roots, they often undergo various changes of forms. A few important forms are given below :—

(i) जॄ, जागृ, घटादि and अमन्त roots get no वृद्धि ।

जॄ—जरि, जागृ—जागरि, घट्—घटि, गम्—गमि ।
घटादि—घट्, व्यथ्, जन्, त्वर्, ज्वल्, क्रन्द्, नट्, मद् । स्मृ, etc.

अमन्त—गम्, दम्, नम्, शम्, रम्, etc., except अम्, कम्, and चम् । "मितां ह्रस्वः"

(ii) अर्त्ति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्माय्य्-आतां पुग् णौ ।

When णिच् follows, प is the augment of the six roots ऋ etc, and of आकारान्त roots.

ऋ—अर्पयति, ह्री-ह्रेपयति ।
दा—दापयति, धा—धापयति, मा—मापयति,
या—यापयति, गै—गापयति

(iii) पा (to drink) पाययति, पा (to protect) पालयति, धू (to shake)—धूनयति, प्री (to please) प्रीणयति । ह्वे (to call) ह्वाययति ।

(iv) रुहः, पोऽन्यतरस्याम्
रोपयति रोहयति

(v) क्रीङ्जीनां णौ

When णिच् follows, क्री, इङ् and जि (ज्या) get आ in place of इ; क्रापयति, अध्यापयति, जापयति।

(vi) भियो हेतुभये षुक्

भी optionally gets ष् when the agent himself causes fear.

मुण्डो बालकं भीषयते भाषयते वा। But शरैः भीरुं भाययति।

(vii) दोषो णौ। वा चित्तविरागे

When णिच् follows, दुष् becomes दूष्। When the idea of 'mental disquietude' is conveyed, दुष् becomes, दूष् optionally ; वादी परपक्षं दूषयति। But क्रोधः चित्तं दूषयति दोषयति वा

(viii) णौ गमिरबोधने

When णिच् follows, इन् becomes गम् but not in the sense of 'knowing'.

स पति—तं गमयति।

But स प्रत्येति—तं प्रत्याययति

A few important णिजन्त forms are given below :—

अस् (to be)—भावयति। इ (to go)—गमयति।
अधि+इ (to read)—अध्यापयति। कृ—कारयति। गम्—गमयति। गै—गाययति। ग्रह—ग्राहयति। [illegible] —घ्रापयति। चि—चापयति, चाययति। जन—जनयति। जागृ—जागरयति। जि—जापयति।

ज्ञापयति । दा—दापयति । दृश्—दर्शयति । पत्—पातयति । पा (to drink)—पाययति । पा (to protect)—पालयति । प्री—प्रीणयति । बुध्—बोधयति । ब्रु—वाचयति । भी—भाययति, भीषयते, भापयते । भुज्—भोजयति । भू—भावयति । या यापयति । श्रु—श्रावयति । स्तु—स्तावयति । स्था—स्थापयति । स्ना—स्नपयति । हन्—घातयति । हा—हापयति । हृ—हारयति । ह्वे—ह्वाययति । अदु—आदयति । आप्—आपयति । आस्—आसयति । स्मृ—स्मारयति । इष्—एषयति । ज्ञा—ज्ञापयति । विद्—वेदयति ।

Section 2.

सनन्त

Desiderative.

सन् is added to a root in the sense of ' wish '. When सन् follows, इ is added, to the root (but not to those that are अनिट्) ।

When सन् follows, the root is reduplicated, and the अ of the first part becomes इ ।

पठितुमिच्छति—पिपठिषति

Some roots take सन् without any special sense ; *e. g.*, गुप्—जुगुप्सते (feels disgusted with), तिज् तितिक्षते—(bears with), कित्-चिकित्सति (treats), मान्—मीमांसते (discusses), वध वीभत्सते (loathes).

3. A few important forms are given below :—
अद्—जिघत्सति । अस्—बुभूषति । आप्—ईप्सति । इ—जिगमिषति । अधि—इ—अधिजिगांसते । कृ—चिकीर्षति । गम्—जिगमिषति । गै—जिगासति । ग्रह्—जिघृक्षति । घ्रा—जिघ्रासति । चि—चिचीषति । जन्—जिजनिषते । जि—जिगीषति । जीव—जिजीविषति । ज्ञा—जिज्ञासते । तृ—तितरीषति, तितरिषति, तितीर्षति । दह्—दिधक्षति । दा—दित्सति । दृश्—दिदृक्षते । धा—धित्सति । धृ—दिधीर्षति । नम्—निनंसति । नश्—निनशिषति, निनंक्षति । नी—निनीषति । पच्—पिपक्षति । पत्—पिपतिषति, पित्सति । पा—पिपासति । बुध्—बुबोधिषति । भञ्ज्—बिभंक्षति । भिद्—बिभित्सति । भी—बिभीषति । भुज्—बुभुक्षति । भू—बुभूषति । मृ—मुमूर्षति । रम्—रिरंसते । लभ्—लिप्सते । वच्—विवक्षति । वद्—विवदिषति । वह्—विवक्षति । विद्—विविदिषति । शक्—शिक्षति—ते । शी—शिशयिषते । श्रु—शुश्रूषते । स्था—तिष्ठासति । हन्—जिघांसति । हृ—जिहीर्षति । सुप्—सुषुप्सति । प्रच्छ्—पिपृच्छिषति ।

Section 3

यङ्

(Frequentative.)

1 धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ् ।
यङ् (य) is affixed to a root having only one vowel and beginning with a consonant, when the action is performed frequently or to an excess.

2. गुणो यङ्लुकोः

When यङ् is affixed to a root, or when it drops, the root is reduplicated, and the first part takes गुण

3. When यङ् is affixed the root becomes आत्मनेपदी।

पुनः पुनः, अतिशयेन वा शोचति शोशुच्यते। So लुप्—लोलुप्यते, भिद्—बेभिद्यते, सिच्—सेषिच्यते।

4. दीर्घोऽकितः

When यङ् follows, the अ of the first part (which is not कित्) becomes आ;

पच्—पापच्यते, तप्—तातप्यते।

5. नुगतोऽनुनासिकान्तस्य।

When यङ् follows, नुक् (नु) is added after अ of the first part of a root ending in an अनुनासिक (ञ् म् ङ् न् ण्).

गम्—जङ्गम्यते, मन्—मनान्यते, क्रम—चङ्क्रम्यते।

6. ये विभाषा

When य follows, the final of जन्, खन्, and सन् is optionally substituted by आ;

जन्—जञ्जन्यते, जाजायते

7. रीगृदुपधस्य च।

When यङ् follows, री is added to roots having ऋ as the penultimate vowel, नृत्—नरीनृत्यते, सृप्—सरीसृप्यते

8. रीङृतः ।

When यङ् (also क्यच् and क्यङ्) follows, ई comes after ऋ; कृ = चेक्रीयते ।

9. A few important यङन्त forms are given below :—

भ्रस्—बेभ्रूयते । कम्प—चङ्कम्प्यते । क्षिप्—चेक्षिप्यते । खन्—चंखन्यते । गै—जेगीयते । ग्रह्—जरीगृह्यते । घ्रा—जेघ्रीयते । चि—चेचीयते । जि—जेजीयते । ज्ञा—जाज्ञायते तप्—तातप्यते । दन्श—दन्दश्यते । दह्—दन्दह्यते । दा—देदीयते । दृश्—दरीदृश्यते । नश्—नानश्यते । नी—नेनीयते । पत्—पनीपत्यते । पा—पेपीयते । बुध्—बोबुध्यते । भुज्—बोभुज्यते । लभ्—लालभ्यते । लिख्—लेलिख्यते । वच्—वावच्यते । वद्—वावद्यते । वह—वावह्यते । श्रु—शोश्रूयते । स्मृ—सास्मर्यते । हन्—जंघन्यते । हृ—जेह्रीयते । रुद्—रोरुद्यते ।

Section 4.

नामधातु

(Nominal roots.)

1. Certain suffixes, such as क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्विप्, णिच्, are affixed to words, and then these words turn to roots called नामधातुs. नामधातुs are conjugated like roots of th[e] भ्वादि class.

सुप आत्मनः क्यच् ।